

IV.

Strane sile anektiraju
dijelove Jugoslavije

TALIJANSKA VLAST U ANEKTIRANIM DIJELOVIMA DALMACIJE

Prilikom podjele ratnog plijena nakon komadanja Jugoslavije 1941. godine, Talijani su dobili Dalmaciju, priobalni dio zemlje na istočnoj obali Jadranskog mora od Raba na sjeveru, do Kotorskog zaljeva na jugu. Talijani su veći dio tog područja prisvajali kao svoj nacionalni teritorij još od rimskih vremena. Tek stjecanjem velikog dijela Dalmacije mogli su zadovoljiti sklonost tome da Jadran nazivaju „mare nostrum”.

Dalmacija je po završetku Prvoga svjetskog rata postala dijelom Kraljevine SHS. To je područje bilo pod habsburškom vlašću od 1815. do 1918. godine. Habsburgovci su se u toj pokrajini svoje države pridržavali devize „podijeli pa vladaj”, te su uvijek davali prednost talijanskom u odnosu na slavensko stanovništvo, u upravi primjenjujući talijanski jezik, a u vladinim službama zapošljavajući Talijane. Međutim, etnička slika Dalmacije nije davala Talijanima nikakvih temelja da bi je mogli prisvojiti. Austrougarski popis stanovništva iz 1910. pokazuje da su od ukupno 645.604 stanovnika u Dalmaciji bila samo 18.024 Talijana, od kojih je približno pola živjelo u prijestolnici, Zadru (Zara).¹

Ne obazirući se na nacionalne interese južnoslavenskih naroda, Velika Britanija, Francuska i Rusija obećale su u Prvom svjetskom ratu, tajnim Londonskim ugovorom iz travnja 1915, Italiji velike dijelove teritorija Austro-Ugarske, pa tako i više od pola Dalmacije. To je obećanje trebalo služiti kao poticaj Italiji da se u rat uključi na savezničkoj strani. Po završetku rata, Italija i tek stvorena Kraljevina SHS nisu se na mirovnoj konferenciji uspjele dogovoriti oko granica, pa su dvije zemlje problem morale riješiti bilateralnim pregovorima. Ishod je bio Rapallski ugovor od 12. studenoga 1920. godine. Italija je tako u Dalmaciji dobila grad Zadar i otok Lastovo, ali se odrekla pretenzija na ostala dalmatinska područja. Nakon zaključenja ugovora, znatan broj dalmatinskih Talijana prodao je tvrtke i imovinu, te se odselio u Italiju. Jugoslavenski popis stanovništva iz 1931. u (jugoslavenskoj) Dalmaciji² bilježi tek 2095 Talijana, a ta se brojka u sljedećih deset godina vjerojatno smanjila, pa je tako talijanska manjina ostala i bez ikakve političke i gospodarske moći.

Brojka iz popisa nije obuhvatila Talijane u Zadru i na otoku Lastovu, gdje se broj Talijana u međuvremenu bio povećao.

Mnogi Talijani zdvajali su nad smanjenjem talijanske nazočnosti u Dalmaciji, koja kao da je najavila završetak ne samo „talijanstva” Dalmacije, nego i talijanskog utjecaja u susjednim južnoslavenskim područjima.³ Iako je to bio krajnji oblik samozavaravanja, budući da Talijani u tom području nisu imali stvaran utjecaj još od hrvatskog narodnog preporoda šezdesetih godina 19. stoljeća, Italija je ustrajavala u nakani da se domogne Dalmacije. Tijekom međuratnog razdoblja, unatoč Rapallskome ugovoru, nizu gospodarskih sporazuma, te talijansko-jugoslavenskome sporazumu o prijateljstvu iz 1937. godine, Italija je radila na potkopavanju teritorijalnog integriteta jugoslavenske države. To je činila i izravno, podupiranjem ustaša i makedonskih političkih emigranata, i neizravno, surađujući s Albanijom i Bugarskom na štetu Jugoslavije. Prema Peri Digoviću, najmanje osam društava u Italiji, od kojih su sva imala manju ili veću potporu talijanske vlade, za glavni je cilj imalo održavanje talijanskih interesa u Dalmaciji i nastojanje da se ona pripoji Italiji. Bili su to vrlo glasni zagovornici proklamiranog cilja, što je Ciana navelo da u dnevniku primijeti kako je „biti prodalmatinski nastrojen mnogim postalo pravim zvanjem”.⁴

Tijekom napada na Jugoslaviju u travnju 1941, talijanske snage zauzele su približno trećinu Slovenije, velike dijelove kontinentalne Hrvatske i BiH, čitavu Dalmaciju, čitavu Crnu Goru, a preko Albanije i veći dio Kosova i zapadne Makedonije. Ubrzo nakon ulaska njihovih jedinica na jugoslavenski teritorij, Talijani su uspostavili vojnu upravu za Dalmaciju, režim koji se održao tek oko mjesec dana. Athos Bartolucci, prvi čovjek Fašističke stranke u Zadru, imenovan je civilnim upraviteljem (komesarom), sa sjedištem u Zadru. Na čelo nekadašnjih kotara imenovani su prefekti, dok su u općinama (najnižim upravnim jedinicama) imenovani načelnici. Među obnašateljima nižih upravnih funkcija bilo je podosta osoba rođenih u Dalmaciji koje su se u Italiju iselile u međuraću. Mnoge od njih imale su južnoslavenska imena, te su bile miješanog talijansko-južnoslavenskog podrijetla.⁵

Prema Rimskim ugovorima koje su Italija i NDH sklopile 18. svibnja 1941 (vidi 6. poglavlje), Italija je dobila dio Hrvatskog primorja i otoke u sjevernom Jadranu, kao i približno polovicu Dalmacije i većinu dalmatinskih otoka s ukupno 380.000 stanovnika (vidi Kartu 1). Anektirani dijelovi Hrvatskog primorja i susjednih otoka pridodani su talijanskoj pokrajini Fiume (Rijeka). Anektirani dio Dalmacije organiziran je kao Dalmatinska Gubernija (*Governatorato di Dalmazia*) pod vlašću guvernera, sa sjedištem u Zadru, koji je izravno odgovarao Mussoliniju. Giuseppe Bastianini, važan fašistički dužnosnik i do tog vremena talijanski veleposlanik u Ujedinjenom Kraljevstvu, imenovan je guvernerom. Gubernija je podijeljena na tri pokrajine: Zadar (Zara), Split (Spala-

to) i Kotor (Cattaro). Venzi Orazi imenovan je prefektom Zadra, Paolo Zerbino prefektom Splita, a Franco Scasselatti prefektom Kotora. Svi odreda bili su ugledni fašisti.⁶

Nakon uspostavljanja nove uprave, Talijani su počeli akciju talijaniziranja anektiranih područja, jednako kao što su ranije radili na talijanizaciji Istre, Slovenskog primorja i drugih južnoslavenskih područja stečenih nakon Prvog svjetskog rata. Talijanizirani su toponimi, a talijanski je kao službeni jezik uveden u škole, crkve (uz latinski), vladinu upravu, telegrafski i radijski promet. Sva hrvatska kulturna i nacionalna društva zabranjena su odlukom vlasti. Novine su izlazile ili na talijanskom ili i na talijanskom i na hrvatskom. Vladini namještenici i učitelji morali su govoriti talijanski da bi ostali u vladinoj službi, a takvih je bilo malo. Dio dalmatinskih studenata upućen je na školovanje na talijanska sveučilišta u nadi da će prihvatiti talijanizaciju, te je pomoći dalje provoditi, no taj je plan doživio neuspjeh. Ipak, Talijani su smatrali da su škole najbolji instrument talijanizacije, pa su s tim ciljem iz Italije doveli nekoliko stotina učitelja koji su zamijenili otpuštene učitelje u osnovnim i srednjim školama. Hrvatsko se stanovništvo tvrdoglavo opiralo tim nastojanjima, što je Bastianinija navelo da ustvrdi kako će stanovništvo Dalmacije morati prihvatiti talijanizaciju ili se iseliti.⁷

Ustroj triju pokrajina odražavao je ustroj državne vlasti i Fašističke stranke u ostatku Italije. Talijanski zakoni prenijeti su i u dalmatinske pokrajine, čime su došle u ravnopravan položaj u odnosu na pokrajine u ostalim dijelovima kraljevstva. Na području pravosuđa, Talijani su, osim redovnih sudova, utemeljili i Vojni sud u Šibeniku. Uzbunjen zbog širenja pokreta otpora, Bastianini je oformio i Izvanredni sud 11. listopada 1941. godine, no 28. listopada i Vojni sud i Izvanredni sud zamijenio je Posebni sud za Dalmaciju „s dalekosežnim ovlastima“, utemeljen posebnim Mussolinijvim ukazom. U cilju održavanja mira i provođenja naloga civilne uprave, guverner je na raspolaganju imao žandarmerijske jedinice, financijsku policiju i Crne košulje. Velik dio XVIII. korpusa kopnene vojske razmješten je u pokrajinama Zadar i Split.⁸

Sve glavne rudne i industrijske izvore, te poslovne subjekte u anektiranim područjima – rudnike ugljena i boksita, tvornice cementa, elektrane, kemijske pogone i tvornice aluminija, brodarske tvrtke i pogone za preradu ribe – preuzeli su talijanski poslovni interesi. Jednako je bilo i s bankama, osiguravajućim društvima i raznim imanjima i institucijama.

Većina Talijana u vladi nesumnjivo je uvidala da pravog mira i prijateljstva između Italije i NDH nikako ne može biti sve dok Italija drži neki dio Dalmacije, te je stoga čitav sustav odnosa između Italije i NDH utemeljen na Rimskim ugovorima nepostojan. Posjedovanje velikog dijela Dalmacije možda je i zadovoljilo talijansku želju za prestižem, te povećalo talijansku vojnu sigurnost na Jadranu (služeći kao tampon-zona, zaštita od mogućih njemačkih prijetnja),

no s gospodarskog stajališta Italiji je to bio teret. Ali, su Talijani bili odlučni u nakani da ostanu u Dalmaciji, jer su je zamišljali kao odskočnu dasku za daljnji prodor na Balkan i u Podunavlje. Ubrzo nakon aneksije, dio Talijana počeo je gledati i izvan granica Dalmacije, očijukati s velikim drvnim, rudnim i vodenim bogatstvima BiH, te predlagati da Italija zauzme i ta područja – koja, prema mišljenju njihovih stručnjaka, nisu imala baš ništa zajedničko sa samom Hrvatskom – i ondje uspostavi „vojnu upravu”, barem do konca rata.⁹

Dalmatinski Hrvati, intenzivno nacionalistički nastrojena populacija s višestoljetnim animozitetom prema Talijanima zbog tradicionalnih talijanskih aspiracija prema istočnoj jadranskoj obali, na aneksiju i pokušaj talijanizacije domovine reagirali su odlučnim otporom. Dalmatinci nikad nisu prihvatili činjenicu da su ustaše dio hrvatskog teritorija prepustili Italiji i ustaše nikad nisu uspjeli nadvladati nepovoljan politički učinak tog ustupka. Nadalje, čini se da je bilo poznato da Pavelić Dalmatincima baš i ne vjeruje i da im je zapravo vrlo nesklon. Jednom je, napola u šali, pripadnicima svoje svite navodno rekao da bi za njega najpovoljniji kompromis s Talijanima u vezi s Dalmacijom bio kad bi Hrvatska dobila čitavu Dalmaciju, a Talijani sve Dalmatince.¹⁰

Približno 83% stanovništva Dalmacije činili su Hrvati i rimokatolici. Osim nešto ustaša, svećenika, te poslovnih ljudi i stručnjaka, svi su se snažno protivili talijanskoj vlasti. Talijanska se vlast nadala da bi talijanski element u Dalmaciji mogla ojačati poticanjem Talijana rođenih u Dalmaciji da se iz Italije vrate u Dalmaciju. No ubrzo se pokazalo da za njih ondje nema prikladnih mogućnosti za smještaj i zapošljavanje, te da bi, da se za njih stvori mjesto, bilo nužno protjerati jednak broj ljudi na druge dijelove hrvatskog teritorija. Stoga je preseljen tek mali broj obitelji, a čitav je plan potonuo u zaborav.¹¹

Kao i u drugim dijelovima Jugoslavije, oružani otpor u Dalmaciji ugrožavao je od ljeta 1941. sile Osovine i kvislinški ustaški režim. Počinjući od sabotiranja komunikacija, te industrijskih i rudarskih postrojenja u službi sila Osovine, te napadima na pojedince i manje jedinice sila Osovine i kvislinških oružanih snaga, otpor je ubrzo prerastao u organizirano gerilsko ratovanje za kakvo talijanska vojska, žandari i crnokošuljaši nisu bili ni najmanje pripremljeni. Partizanski napadi izazvali su na talijanskoj strani velike gubitke i frustracije. Takvo je stanje dovelo do tri različita, no međuovisna, događaja. Prvo, budući da nisu bili u stanju pokoriti partizane, Talijani su pribjegli okrutnoj odmazdi protiv civilnog stanovništva zbog partizanskih napada i sabotaza. Ustrajno su se držali politike vladanja čeličnom rukom, uvjereni da će tako slomiti želju lokalnih Hrvata i Srba za otporom. Na napade u unutrašnjosti reagirali su trenutnom odmazdom protiv sela i naselja u kojima je došlo do napada ili iz kojih su, prema njihovim sumnjama, potekli napadači. U sklopu mjera odmazde otimali su ili strijeljali taoce, oduzimali bonove za opskrbu i spaljivali kuće, plijenili imovinu poznatih partizana, a članove njihovih obitelji također

proglasavali partizanima, dok su sve muškarce starije od petnaest godina ili sve stanovnike sela prebacivali u koncentracione logore. Talijani su isplaćivali nagrade za hvatanje važnijih partizana. Odmazda je često bila nasumična, pa su žrtve bili nedužni civili. Dvije najokrutnije operacije te vrste provedene su 1942. u blizini Sušaka i u Primoštenu. U znak odmazde zbog činjenice da su partizani ubili 4 talijanska građanina, 12. srpnja strijeljan je 91 muškarac iz sela Podhuma i okolice (u zaleđu Rijeke), dok je oko 800 osoba iz tog kraja odvedeno u koncentracione logore u Italiji.¹² U znak osвете za partizanski napad 16. studenoga na kamionski konvoj u kojem je ubijeno 14 talijanskih vojnika, dok ih je 7 ranjeno, a 6 zarobljeno, Talijani su četiri sata bombardirali selo Primošten i obalu južno od Šibenika s kopna, mora i iz zraka, a u tim napadima poginulo je oko 150 osoba. Usto su spalili obližnja sela i uhitili približno 200 osoba.¹³

Druga posljedica partizanske aktivnosti, kao i talijanske želje za stjecanjem koristi od politike „podijeli pa vladaj“, bila je činjenica da su Talijani počeli tražiti izgledne suradnike. Pronašli su ih među onim Srbima u anektiranome dijelu Dalmacije i susjednim dijelovima Dalmacije, BiH i Like koji su se protivili i partizanima i ustašama, dakle među četnicima. Štoviše, srpski političari u anektiranome dijelu Dalmacije nagovarali su Talijane da prošire anektirano područje i izvan dogovorenih granica.¹⁴ Talijani su kolaboracioniste pronašli i u redovima Hrvata u anektiranome dijelu Dalmacije koji su se također protivili i partizanima i ustašama.

Do ograničene suradnje između Talijana i četnika došlo je u drugom dijelu 1941. godine, no ta se suradnja pojačala nakon što je u siječnju 1942. zapovjedništvo nad talijanskom Drugom armijom preuzeo general Mario Roatta. Za godinu dana, do konca veljače 1943 – ubrzo nakon što je Roattu na mjestu zapovjednika Druge armije zamijenio general Mario Robotti – 20.514 četnika bilo je organizirano u talijanske pomoćne snage u NDH, u Dobrovoljačkoj antikomunističkoj miliciji (MVAC-u). Osim toga, 882 borca pridružena su talijanskoj vojsci u Zadarskoj i Splitskoj pokrajini, a još 1474 u Kotorskoj. Ne raspoložemo talijanskim podacima o vjerskom i nacionalnome sastavu MVAC-a, a jugoslavenški izvori nude proturječne informacije, no u njima je bilo i Srba i Hrvata, a među njima su činili mladi muškarci. Tim dalmatinskim jedinicama zapovijedali su talijanski časnici, a talijanske vlasti ujedno su ih naoružale, opskrbile i plaćale. Članovi njihovih obitelji dobili su bonove za hranu i odjeću. Kao pripadnici pomoćnih jedinica, iskazali su veliku želju i nesmiljenost pomažući talijanskim žandarima.¹⁵ Regrutiranje lokalnog stanovništva u pomoćne jedinice možda je pomoglo polarizaciji stanovništva tih krajeva, podjeli na one koji su podupirali okupatorske snage i njihove pomagače i one koji su im se opirali, ali Talijanima baš i nije pomoglo da održe red i mir, te je, štoviše, vjerojatno kao nikada ranije potpirivalo antagonizam među različitim segmentima stanovništva.

Neuspjeh talijanskih oružanih snaga i domaćih pomagača u nastojanjima da poraze partizane doveo je i do treće nove pojave, a to su bile promjene u razmještaju i korištenju jedinica talijanske vojske, što je, pak, izazvalo neslaganja između vojnih vlasti i guvernera Bastianinija. Kad je, primjerice, general Quirino Armellini, zapovjednik XVIII. korpusa stacioniranog u Splitu, potkraj veljače 1942. povukao jedinice iz manjih mjesta i koncentrirao ih u nekoliko većih vojnih uporišta, Bastianini je zaključio da taj korak ugrožava red i mir u manjim sredinama. Ustrajno je tvrdio da mora sudjelovati u donošenju odluka o razmještaju jedinica na području za koje odgovara. No Armellini nije bio voljan civilnim vlastima dopustiti da se miješaju u njegove stvari, pa se spor prenio na odnos između Bastianinija i generala Roatte, zapovjednika Druge armije. Ishod je bila Roattina zapovijed od 6. travnja 1942. u kojoj je naveo da će isključivo on odlučivati o svim temeljnim pitanjima, te da vojna zapovjedništva u svim osnovnim stvarima moraju samo slušati naredbe viših zapovjednih mjesta. No u manje važnim pitanjima vojni zapovjednici u obzir mogu uzeti želje lokalnih civilnih upravitelja, pod uvjetom da ostaju u okvirima vojnih zapovijedi. U slučaju sporova, odlučivat će Roatta i Bastianini. Valja primijetiti da je u ovom slučaju došlo do spora između jednog od vodećih pripadnika Fašističke stranke, te generala Armellinija, poznatog Badogliova čovjeka. Nakon toga Bastianini je uspio ishoditi Armellinijevu smjenu s funkcije i bez konzultacija s Roattom.¹⁶

Sporovi u vezi s ovlastima između vojnih i civilnih vlasti u Dalmaciji nastavili su se i do završnih dana talijanske vlasti u toj anektiranoj pokrajini. Guverner Francesco Giunta zatražio je još 4. kolovoza 1943. od zapovjednika *Superslode* (Vrhovnog zapovjedništva za Sloveniju i Dalmaciju), generala Robottija, da ponovno razmotri „raspodjelu ovlasti vojnih i civilnih vlasti” u Dalmaciji, a Robotti je (još istog dana) izvijestio Glavni stožer da treba riješiti taj problem.¹⁷

Nakon promjena koje su potkraj siječnja 1943. uvedene u talijanskoj vladi i višim ešalonima oružanih snaga, kao i među časnicima i dužnosnicima u okupiranim i anektiranim područjima, Bastianini je opozvan u Rim, gdje je zauzeo mjesto podtajnika u Ministarstvu vanjskih poslova. Sa sobom je poveo i niz suradnika, od kojih mu je većinu Ministarstvo dodijelilo kad se uputio u Dalmaciju. Guverner Dalmacije postao je – u veljači 1943. godine – Francesco Giunta, stari tršćanski *squadrista* izrazito protujugoslavenskih stavova. Giunta je za pomoćnike postavio niz nekadašnjih iredentista iz Trsta i drugih dijelova Italije, te je vladao još okrutnije od Bastianinija.¹⁸

Čak i u završnim mjesecima okupacije, Talijani su i dalje u Dalmaciji i ostalim dijelovima ustaške države provodili teror. Tako su, primjerice, ubili sedmero civila u selu Strožanac u blizini Splita 21. travnja 1943, poharali sela na području Omiša u sklopu potrage za partizanima između 29. lipnja i 3. srp-

nja 1943, spalili selo Žrnovnicu u blizini Splita pet dana kasnije, te u kolovozu 1943. spalili sela i strijeljali civile na Braču. Ti su događaji izazvali prosvjede vlade NDH i Hrvatske katoličke crkve u Vatikanu, koji je, pak, prosvjedovao preko svog nuncija pri talijanskoj vladi.¹⁹ U radnoj verziji izvještaja *Superslode* Ministarstvu vanjskih poslova s početka rujna 1943, pripremljenoj kao odgovor Vatikanu, tvrdilo se da se prosvjedi vodstva Katoličke crkve temelje na tvrdnjama kojima u dugotrajnoj kampanji protiv Italije služi Zagrebačka nadbiskupija i koje zanemaruju pozitivne poteze talijanskih snaga u NDH. U tekstu se objašnjava i da su sve mjere talijanskih snaga bile nužne zbog naravi protupartizanskog ratovanja i nastojanja talijanskih snaga da održe red i mir i zaštite civilno stanovništvo.²⁰

Kako se savezništvo s nacističkom Njemačkom primicalo završetku, Talijani su, možda i uvidjevši koliko je njihova politika u Dalmaciji bila skupa i nedjelotvorna, sredinom kolovoza 1943. ukinuli Dalmatinsku Guberniju. Kapitulacija Italije u rujnu iste godine okončala je njezino vladanje onim dijelovima Jugoslavije koje je zauzela ili pripojila 1941. godine.²¹ Ustaše su Rimske sporazume od 18. svibnja 1941. proglasili ništavnima 10. rujna, te područja koja je Italija anektirala dvije godine ranije pripojili NDH. (No Nijemci su se oduprli njihovim nastojanjima da čak i formalno pripoje i hrvatska područja koja je Italija držala u međuratnom razdoblju, dakle Istru i Rijeku.) Više riječi o vlasti Njemačke i NDH u Dalmaciji do konca rata bit će u 7. poglavlju.

TALIJANSKA I NJEMAČKA OKUPACIJA CRNE GORE

Među jugoslavenskim područjima koja je Hitler u preliminarnoj odluci o podjeli Jugoslavije od 12. travnja 1941. dodijelio Italiji bila je i Crna Gora. Radilo se o malenom balkanskome kraljevstvu kojim je do završetka Prvoga svjetskog rata vladao kralj Nikola I iz dinastije Petrović-Njegoš. Zemlju su početkom 1916. zauzele austrougarske snage, a kralj Nikola i njegova vlada otišli su u izgnanstvo u Italiju i Francusku. Vladavina crnogorskog kralja, za razliku od vladavine kralja Petra I u Srbiji, bila je personalna, a ne demokratska, pa su joj se mnogi podanici protivili, radeći na stvaranju unije sa Srbijom. Odlukom crnogorske Narodne skupštine koja se sastala u Podgorici 26. studenoga 1918, Crna Gora ujedinila se sa Srbijom. Kad se Država SHS, proglašena tek malo ranije od strane predstavnika tih naroda koji su živjeli u sad već nepostojećoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, 1. prosinca 1918. ujedinila sa Srbijom, stvorivši Kraljevinu SHS pod vladavinom dinastije Karađorđević, Crna Gora je postala dijelom ujedinjene Jugoslavije. Kralj Nikola umro je u egzilu 1922, no zagovornici crnogorske neovisnosti i dalje su se odupirali jugoslavenskoj državi. Bili su poznati kao separatisti ili *zelenaši*, dok su oni koji su podupirali novu državu bili poznati kao *bjelaši*.²²

Crnu Goru napale su i talijanske snage iz Albanije i njemačke snage iz BiH u travnju 1941. godine. Nijemci su se povukli gotovo odmah, pa je vojnu okupaciju Crne Gore preuzela talijanska Messinska divizija, dio XIV. korpusa razmješten u Albaniji s Devetom armijom. Civilne poslove vodio je civilni povjerenik (kasnije visoki civilni povjerenik), grof Serafino Mazzolini, imenovan 28. travnja i odgovoran talijanskome Ministarstvu vanjskih poslova.

Italija je imala i dinastijske interese u vezi s Crnom Gorom – talijanska kraljica Elena bila je kći pokojnog kralja Nikole – no glavni su interesi ipak bili strateške prirode: Crna je Gora, zajedno s Albanijom i anektiranim dijelom Albanije, služila kao odskočna daska za ulazak u središnje područje Balkana, dok je susjedni Bokokotorski zaljev trebao služiti kao baza talijanskoj Ratnoj mornarici za nadzor nad južnim Jadranom. No, s gospodarskog stajališta, Crna Gora bila je opterećenje od samog početka. Bilo je to područje u kojem je

manjkalo hrane i u koje su Talijani iz mjeseca u mjesec morali uvoziti između 1000 i 1500 tona namirnica, iako su dijelom uspjeli iskoristiti i crnogorsku proizvodnju, npr. stočarsku, za svoje jedinice na njezinu teritoriju; 36% ukupne površine bilo je pod šumama, a nalazišta olova, cinka, mangana, boksita i lignita tek je trebalo početi iskorištavati.²³

Kad su došle na Cetinje, nekadašnju prijestolnicu, talijanske jedinice ondje su dočekali čelnici lokalnih separatista koji su sebe nazivali Odborom za oslobođenje Crne Gore. Talijanski zapovjednici predložili su im da oforme odbor koji će predstavljati crnogorsko stanovništvo. Mazzolini je 18. svibnja utemeljio Savjetodavno vijeće Crnogoraca koje je, uz vladinu upravu gotovo neizmijenjenu u odnosu na raniji sastav, s mješovitim crnogorskim i talijanskim osobljem počelo djelovati pod nadzorom talijanskog okupacijskog režima.²⁴

U početku su talijanske okupacijske vlasti bile prijateljski naklonjene i popustljive. Istodobno su sustavno poticale dojam da će Crna Gora biti tijesno povezana s Italijom. No Crnogorci su ubrzo počeli pronalaziti razloge za nezadovoljstvo. Mazzolini je njihove zamjerke i pritužbe sažeo u izvještaju koji je podnio koncem srpnja 1941, nakon što je vraćen u Rim, a nakon pobune i uvođenja vojne vlasti. Najveća je zamjerka bio dotok izbjeglica, po procjenama oko 25.000 osoba, među kojima je bilo i oko 5000 Crnogoraca protjeranih s Kosova i u određenoj mjeri iz Vojvodine, gdje su se bili naselili između dvaju ratova. Ti izbjeglice, zajedno s ostalim Crnogorcima koji su pobjegli iz ostalih dijelova Jugoslavije, te izbjeglicama koji su bježali od ustaškog terora u pograničnim područjima jugoistočne BiH, predstavljali su veliko ekonomsko opterećenje, iako su okupacijske vlasti pomagale u njihovu uzdržavanju. Druga je pritužba bila gubitak teritorija, među ostalim i zemlje uz obalu Skadarskog jezera, područja Plava i Gusinja, te osobito većeg dijela Kosova. Sve te dijelove Italija je priključila novoj Velikoj Albaniji. Gubitkom dijela Kosova, Crna Gora izgubila je i jedino područje koje je proizvodilo viškove hrane, a gubitkom Ulcinja, u obalnome području, pogon za proizvodnju soli. To je značilo ne samo moguću nestašicu soli, nego i gubitak prihoda. Treći veliki problem bio je povezan s obilježavanjem starih jugoslavenskih novčanica, provedenim tijekom prvog tjedna u srpnju. Nakon povlačenja i obilježavanja starog novca, okupacijske vlasti stanovništvu su vratile novac u malim apoenima, ali su kao polog zadržale novčanice od 500 i 1000 dinara, tvrdeći da su mnoge od njih nezakonito puštene u optjecaj. Mnogi Crnogorci zbog toga su u velikoj mjeri finansijski oštećeni (iako su, kako se čini, novčanice u svim apoenima koje su na zakonit način stavljene u optjecaj na koncu priznate).²⁵

Talijani su itekako imali razloga brinuti se zbog nezadovoljstva javnosti. U vrijeme raspada jugoslavenske vojske u travnju 1941, Crnogorci su raspolažali obiljem oružja i streljiva, daleko više nego što je to bio slučaj u drugim dijelovima Jugoslavije. Crna Gora je usto u bivšoj jugoslavenskoj vojsci imala

i mnogo oficira, muškaraca crnogorskog podrijetla koji su oslobođeni iz zarobljeničkih logora i koji su se vratili u domovinu. Sto je bilo najvažnije, u Crnoj Gori je postojala i snažna organizacija KP. KPJ imao je u srpnju 1941. u Crnoj Gori, zajedno s Kotorom i Sandžakom 1800 članova, dok je SKOJ imao 3000 članova, a mnogi od njih, zajedno s prijateljima, bili su pripravnici sa strankom krenuti u oružanu borbu nakon što je Njemačka napala SSSR.²⁶

Italija je bila čvrsto odlučila iskoristiti crnogorsko-talijansku dinastijsku povezanost da ponovno utemelji Crnu Goru kao zasebnu „nezavisnu” državu. Taj je naum propao kad je princ Mihajlo Petrović-Njegoš, unuk pokojnog kralja Nikole, odbio prijestolje. Talijani su, nimalo obeshrabreni, uz pomoć crnogorskih separatista u Cetinju sazvali Narodnu skupštinu. Skupština je 12. srpnja 1941. donijela deklaraciju (koju je priredilo talijansko Ministarstvo vanjskih poslova i koju je Skupštini na usvajanje podnio visoki civilni povjerenik Mazzolini) kojom je poništena odluka crnogorske Narodne skupštine od 26. studenoga 1918. o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom, te je „proglašena suverena i neovisna država Crna Gora, uređena kao ustavna monarhija”. Skupština je deklaracijom ujedno zahvalila Italiji jer je omogućila ponovno osnivanje crnogorske države, te je objavila odluku da će Crnu Goru povezati s Italijom. Budući da je princ Mihajlo odbio prijestolje, Skupština je od talijanskoga kralja zatražila da imenuje namjesnika.²⁷

Sutradan, 13. srpnja, KP je pokrenuo opći ustanak. Pridružili su mu se mnogi nekomunisti, te znatan broj bivših oficira, od kojih je dio bio naklonjen komunistima, no većina je bila nastrojena izrazito nacionalistički. Prema jugoslavenskim izvorima, u ustanku je sudjelovalo oko 32.000 osoba.²⁸ Veći dio uspjeha ostvarili su u samome početku, kad su pobunjeničke snage preuzele vlast nad manjim gradovima i selima. Talijani su praktički preko noći odustali od planova o postavljanju regenta, te su imenovali vojnog upravitelja, generala Alessandra Pirzija Birolija, dotada zapovjednika vojnih snaga u Albaniji, koji je imao potpuni nadzor i nad vojnim i nad civilnim pitanjima u Crnoj Gori, te je izravno odgovarao Mussoliniju. Pirzio Birolu zadužio je zapovjednika XIV. korpusa za sve vojne snage u Crnoj Gori i Kotoru, te mu dodijelio gotovo 70.000 talijanskih vojnika da uguši ustanak. Proglasio je izvanredno stanje, uveo strogo kontrolirani policijski sat, a 5. kolovoza civilnome je stanovništvu naredio da preda svo vatreno oružje. Tri dana kasnije naredio je zapljenu imovine pobunjenika.²⁹

Pod zapovjedništvom Pirzija Birolija Talijani su počeli iskorištavati brojnost svojih snaga. Kako je ustanak je bio organiziran na brzinu, bez pravih priprema, Talijani su nakon šest tjedana ponovno uspostavili nadzor nad gradovima i svim glavnim komunikacijama u zemlji. Talijanske jedinice između gradova kretale su se u pravilu u konvojima koje je pratilo lako topništvo, pa čak i zrakoplovstvo. Radi uređivanja civilnih poslova, Pirzio Birolu utemeljio

je 26. srpnja Ured za civilne poslove, u kojem su radili i crnogorski i talijanski dužnosnici (kako je mjesto visokog civilnog povjerenika tako postalo nepotrebno, Mazzolini je povučen u Rim). Raspustio je postojeće Savjetodavno vijeće i samo godinu kasnije, 22. kolovoza 1942, imenovao novo Narodno vijeće, u kojem su bili i separatisti i nacionalisti.³⁰

Zbog neslaganja s pojedinim talijanskim potezima dio separatista odbio je sudjelovati na zasjedanju Skupštine 12. srpnja 1941. godine. Vojna okupacijska vlast koju je uveo Pirzio Biroli iznenadila ih je još neugodnije. Jedan od njihovih vodećih predstavnika, Novica Radović, na pismo Pirzija Birolija odgovorio je 11. siječnja 1942. godine. Tom je prilikom Talijane optužio za uvođenje vojnog okupacijskog režima umjesto stvaranja obećane suverene i neovisne države, te odvajanje važnih crnogorskih područja od države i njihovo pripajanje Albaniji, što je dijelom i dovelo do ustanka u srpnju 1941. godine.³¹

Ustanici su se od teških poraza dovoljno oporavili potkraj 1941. te se ponovno aktiviraju. No to je samo dovelo do još oštrijih talijanskih represivnih mjera. U naredbi zapovjednika XIV. korpusa od 21. prosinca 1941. stoji da će se stanovnici sela u čijoj je blizini došlo do napada na Talijane smatrati odgovornima za njih. U zapovijedi vojnog upravitelja od 12. siječnja 1942. konkretno su navedene i mjere odmazde: za svakog ubijenog ili ranjenog talijanskog časnika, vlasti će strijeljati 50 civila, a za svakog ubijenog ili ranjenog dočasnika ili vojnika, strijeljat će 10 civila.³²

Porazi koje su Talijani nanijeli ustanicima, kao i spoznaja nekih od njih o tome da ustanak zapravo vode komunisti, dovela je do podjele pripadnika pokreta otpora na nacionalističke, prosrpski orijentirane snage – četnike – i snage pod komunističkim vodstvom. Pukovnik (kasnije general) Draža Mihailović, četnički vođa u Srbiji, potkraj listopada 1941. došao je do zaključka da su njegovi glavni neprijatelji partizani, a ne sile Osovine. U odnosima između četnika i separatističkih snaga s jedne, i partizana, s druge strane takav se stav jasno odražavao i u Crnoj Gori od početka 1942. Umjesto da se koncentriraju na Talijane, dvije komponente pokreta otpora energiju su usmjerile jedne protiv drugih, što je Talijanima došlo kao naručeno. Četnici i separatisti tako su pokušali iskoristiti Talijane u borbi protiv partizana. U zamjenu za pomoć pruženu u borbi protiv partizana, obećali su da će se pridržavati politike koja će biti uskladena s talijanskom strategijom.

Do prve suradnje između Talijana i četnika došlo je na temelju posebnih sporazuma zaključenih između predstavnika pukovnika Baje Stanišića (17. veljače i 6. ožujka) i kapetana (kasnije majora) Pavla Đurišića (početkom ožujka 1942), te predstavnika talijanskih divizijskih zapovjednika ili vojnog upravitelja Crne Gore i teritorija na kojima su djelovale divizije o kojima je bila riječ. Zahvaljujući tome, velika većina crnogorskih četnika našla se u prvoj se polovici 1942. godine u talijanskoj službi, djelujući protiv partizana u svojstvu pomoćnih

snaga. Službeno organizirane i priznate pomoćne jedinice imale su svaka po oko 1500 vojnika, a predvodili su ih Stanišić i Đurišić (uglavnom orijentirani kao crnogorski četnici), crnogorski brigadni general (do 1918) Krsto Popović (uglavnom separatistički nastrojen). No suradnja se protegnula i na naoružane četnike koji nisu pripadali pomoćnim snagama. Nakon posebnih sporazuma, uslijedio je i opći sporazum između generala Blaža Đukanovića, višeg zapovjednika svih četničkih snaga u Crnoj Gori, i vojnog upravitelja Pirzija Birolija 24. srpnja 1942. godine. Talijani su četnicima dopustili da osnuju Nacionalistički komitet Crne Gore kojim je predsjedao Đukanović. Odbor se obvezao da će „svim sredstvima i autoritetom održavati red i disciplinu u zemlji i onemogućavati svako djelovanje koje bi moglo biti usmjereno protiv talijanskih vlasti”.³³

Suradnja Talijana i četnika bila je vrlo uspješna, djelomično i zbog niza partizanskih vojnih i političkih pogrešaka. Talijansko-četničke operacije u Crnoj Gori tijekom druge četvrtine 1942. godine, vremenski su se poklopile s operacijama snaga Njemačke i NDH u jugoistočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini (Treća neprijateljska ofenziva u partizanskoj terminologiji), i prisilile preostale partizane da se povuku iz Crne Gore. Te snage, koje su prema procjenama imale oko 3000 pripadnika, pridružile su se ostalim partizanima istisnutima iz jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine, te krenule na „dugotrajni marš” prema zapadnoj Bosni. Osim nekih pojedinaca i malenih skupina koje su djelovale u tajnosti, partizani još gotovo godinu dana nisu ponovno ušli u Crnu Goru.³⁴

Jedna od najvećih partizanskih pogrešaka bio je pokušaj da 1. prosinca 1941. zauzmu gradić Pljevlja, koji je bio snažno talijansko uporište. U tom neuspješnom pokušaju partizani su imali 203 poginula i 269 ranjenih boraca, a jedna od posljedica bilo je i masovno dezertiranje. Dijelom da spriječe dezertere, a dijelom i najavljujući kasniju fazu komunističke revolucije, partizani su se u Crnoj Gori priklonili politici „lijevih skretanja”, primjeni masovnog terora ne samo protiv dezertera i njihovih obitelji, te četnika i njihovih sljedbenika, nego i protiv imućnijih seljaka, trgovaca i obrazovanih stručnjaka koje su smatrali aktualnim ili potencijalnim petokolonašima. Takav je pristup izazvao ogorčenje mnogih, te ih okrenuo protiv partizana, što je samo dodatno oslabilo njihov položaj u Crnoj Gori.³⁵

Talijansko-četnička suradnja u Crnoj Gori poprimila je u prvoj polovici 1942. oblik kondominija u kojem su Talijani nadzirali i održavali mir u gradovima, dok su četnici djelovali i pokušavali održati mir u unutrašnjosti zemlje. Obje su skupine surađivale na osiguranju komunikacija.³⁶ Talijani su opskrbljivali, naoružavali i plaćali četničke pomoćne snage i dovozili hranu u zemlju. Četnici i separatisti za uzvrat su se stavljali na raspolaganje Talijanima u borbi protiv partizana, a nakon protjerivanja partizana iz zemlje u održavanju reda i mira. U pojedinim slučajevima, primjerice tijekom posljednjih faza

operacije Weiss u zimi 1943, četnici su se za račun Talijana borili i protiv partizana u Hercegovini. *Comando Supremo* izvijestio je da je u svim crnogorskim pomoćnim snagama (četnici, separatisti, policija, žandari i milicija) u talijanskoj službi bilo oko 17.000 oficira i vojnika.³⁷

General Mihailović utemeljio je svoj stožer u Crnoj Gori u lipnju 1942. godine. jugoslavenska izbjeglička vlada imenovala ga je 10. lipnja načelnikom štaba Jugoslavenske vojske u otadžbini. Tako je Crna Gora postala glavnim sjedištem četničke organizacije za čitavu Jugoslaviju. Iako Mihailović osobno nije bio u izravnom kontaktu s talijanskim zapovjedništvima u Crnoj Gori, njegovi su glavni zapovjednici održavali takve kontakte, uz njegovu potporu i suradnju. U sklopu četničke strategije, Crna Gora imala je još jednu prednost: nalazila se uz obalu Jadrana, pa su četnici na taj način mogli iskoristiti eventualnu savezničku invaziju jugoslavenskog teritorija uz obalu. Dva najambicioznija plana koje je oblikovalo četničko Vrhovno zapovjedništvo nastala su u prosincu 1942. i siječnju 1943. godine, dok se ono nalazilo u Crnoj Gori. Prvi plan predviđao je „marš na Bosnu” radi uništenja tamošnjih partizanskih snaga, dok se drugi bavio četničkim operacijama koje će započeti nakon iskrcavanja Saveznika na jadransku obalu.³⁸

Nijemci, koji su iskazivali manje povjerenja, tražili su od Talijana da razoružaju crnogorske četnike. Usto su tražili i da Talijani razoružaju četnike koji im služe u NDH. Talijani su tvrdili da bi takvo razoružanje moralo biti postupno, te da je nužno prvo likvidirati partizane. Pitanje razoružanja četnika pojavilo se na sastancima između Mussolinija i novog čelnika *Comanda Suprema*, generala Ambrosija, u Rimu 3-4. ožujka 1943, tijekom završnih dana operacije Weiss. Robotti, zapovjednik *Superslode*, i Pirzio Biroli, vojni upravitelj Crne Gore, koji su također nazočili sastanku, odlučno su se oduprli njemačkim zahtjevima. Robotti je ustvrdio da bi Talijani razoružavanjem četnika na vrat navukli još 50.000 neprijatelja: 25.000 četnika bez kojih bi ostali i 25.000 novih partizanskih saveznika. Pirzio Biroli rekao je da je razoružavanje crnogorskih jedinica pod zapovjedništvom Popovića, Stanišića i Đurišića apsolutno nemoguće, te da bi, u slučaju svakog sličnog pokušaja, „čitavu Crnu Goru zahvatio nezaustavljivi plamen”. Isto bi se dogodilo, rekao je, i kad bi Talijani poduzeli korake protiv Mihailovića.³⁹

Sami događaji ubrzo su riješili talijanski problem. Umjesto da uđu u Bosnu i ondje do nogu potuku partizanske snage, četnici su doživjeli niz nenadoknadivih vojnih poraza, počevši od bitke na Neretvi, u Hercegovini, sredinom ožujka 1943, u posljednjoj fazi operacije Weiss. Partizani su potukli četničke snage koje su branile lijevu obalu rijeke, te s glavninom snaga, bolesnicima i ranjenicima, ušli u područje koje se dotada smatralo četničkim. Nakon tih preokreta uslijedio je niz sukoba u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni do kojih je došlo približno između 20. ožujka i konca travnja, a u kojima su partizani pora-

zili neke od najboljih četničkih jedinica, te preostale crnogorske četnike prisilili na povlačenje u Crnu Goru. Kako operacijom Weiss partizani nisu posve uništeni, Nijemci su pokrenuli novi napad, operaciju Schwarz, radi uništavanja partizana u Crnoj Gori, razoružavanja tamošnjih četničkih snaga i hvatanja Mihailovića. Talijanske snage, uz još neke jedinice vojske NDH i bugarske pukovnije, u toj su se operaciji pridružile Nijemcima. Ne obazirući se na talijanske prosvjede, Nijemci su razoružali elitne crnogorske četničke jedinice majora Đurišića, te njega i njegove vojnike priveli kao ratne zarobljenike. Talijani tako više nisu imali osobitog izbora, pa su popustili pod njemačkim pritiskom i povelili se za njihovim primjerom, budući da bi u novonastalim okolnostima četničke jedinice koje su još bile pod njihovim nadzorom ionako vrijedile vrlo malo. Stoga su počeli razoružavati četničke jedinice u talijanskim područjima u Crnoj Gori i Hercegovini. No kako nisu imali razloga sumnjati u odanost jedinica koje su činili crnogorski separatisti, odlučili su ih „raščistiti” i smanjiti bez razoružavanja.⁴⁰ Mihailović je čitavo vrijeme čekao dolazak četničkih jedinica iz Srbije koje će mu se pridružiti u Crnoj Gori kako bi zaustavili daljnje partizansko napredovanje prema jugoistoku, no kad je vidio kako se situacija okrenula protiv četnika, odlučio se vratiti u Srbiju. Ostati u Crnoj Gori značilo bi izložiti se opasnosti od pada u njemačko zarobljeništvo. Ne upuštajući se u borbu s partizanima, u drugoj polovici svibnja preuzeo je tek pristigle četničke jedinice, te se uputio u Srbiju.⁴¹

I na političkome je planu 1943. godina za četnike bila vrlo nepovoljna. Uspostavljanje izravnih veza između partizanskog Vrhovnog štaba i agenata britanske Uprave za specijalne operacije (SOE) potkraj svibnja bilo je prvi korak koji je kasnije doveo do pružanja vojne i političke pomoći partizanima, njihova priznanja kao savezničke vojne sile, te, kasnije, povlačenja priznanja i pomoći koju su dotada uživali četnici. Četnici se više nisu oporavili od vojnih poraza koje su u Hercegovini i Crnoj Gori doživjeli od sredine ožujka do 1. lipnja 1943, kao ni od promjene političke situacije do koje je to dovelo.

Talijani su u vojno i političko vodstvo, i na domaćem planu i u anektiranim i okupiranim dijelovima Balkana uveli mnogobrojne promjene od konca svibnja 1943. godine. Pritom su proveli i preraspodjelu funkcija među čelnicima okupacijskog režima u Crnoj Gori. Pirzio Biroli povučen je s dotadašnjeg mjesta, a guverner Crne Gore postao je general Curio Barbasetti di Prun 1. srpnja 1943. No, novi je guverner bio tek na čelu vojne uprave, dok je XIV. korpus bio zadužen za sva vojna pitanja. Izvještaj Pirzija Birolija o tome kako je vodio Crnu Goru, koji je Mussoliniju uručen 26. lipnja 1943. pun je optimizma, ali u njemu nema mnogo vrijednih informacija. Osobito priznanje autor je odao crnogorskim četnicima i separatistima, jer su surađivali s talijanskim snagama i okupacijskim vlastima, a spomenuo je i crnogorske političare čijim se sukobima poslužio u cilju promicanja talijanskih interesa.⁴²

Posljednja tri-četiri mjeseca talijanske vlasti u Crnoj Gori, premda obilježena povremenim ispadima okrutnosti prema civilnom stanovništvu, u biti su bila razdoblje iščekivanja neizbježnog kraja. Talijani tada više nisu bili ni zastitnici, niti opskrbnici četničkih snaga u Crnoj Gori i dijelovima Hercegovine, već su, štoviše, razoružali ili pokušali razoružati većinu četnika u tim područjima. Četnike su i dalje podupirali tek u dijelovima NDH, i to sve gotovo do kapitulacije. Prema talijanskim izvještajima, četnički vođe u Hercegovini nisu bili u stanju održati sljedbenike na okupu, te su se mnogi četnici, ponajprije oni koji su prisilno unovačeni i koji se nisu kompromitirali zločinima protiv hrvatskog, muslimanskog i partizanima sklonog srpskog stanovništva, pridružili partizanima.⁴³

I prije talijanske kapitulacije, dio četničkih zapovjednika – primjerice, Dobrosav Jevđević iz Hercegovine – stupio je u vezu s Nijemcima. No kad su Nijemci ušli u dijelove Crne Gore i NDH koji su dotada bili pod talijanskom vlašću, većina četničkih zapovjednika tek je trebala uspostaviti prve kontakte i dogovoriti suradnju. Sve je to trajalo, pa su neki četnički vođe, među njima i Đukanović i Stanišić u Crnoj Gori, u međuvremenu pali kao partizanske žrtve.⁴⁴ Jednako tako, suradnja s Nijemcima na koncu se nije pokazala osobito vrijednom za crnogorske i hrvatske četnike. Ne samo da su Nijemci prema četnicima pokazivali manje povjerenja nego Talijani ranije, već je i vlada NDH ustajno prosvjedovala protiv njemačko-četničke suradnje na svome području. Četnički zapovjednici tijekom suradnje s Nijemcima ni u jednom trenutku nisu stekli ugled i važnost, niti jednaku pomoć i povlastice, kao kad su u tim krajevima surađivali s Talijanima.

Nakon kapitulacije Italije, Nijemci su zauzeli čitavu Crnu Goru, osim pojedinih područja pod partizanskim nadzorom, te uspostavili okupacijski režim pod područnim zapovjedništvom na čijem je čelu bio general major Wilhelm Keiper.⁴⁵ To je područno zapovjedništvo do proljeća 1944. bilo podređeno redom trima njemačkim zapovjedništvima, njemačkome generalu u Albaniji, V. SS brdskome korpusu i 2. oklopnoj armiji. Potom je uzdignuto u status samostalnog područnog zapovjedništva i postavljeno izravno pod zapovjedništvo vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu koji je imao sjedište u Beogradu.

Kako bi olakšali vladavinu u Crnoj Gori, Nijemci su se povelili za talijanskom praksom osiguravanja suradnje sa separatistima, onim četnicima koji su bili naklonjeni Nediću, a ne Mihailoviću, pa čak i predstavnicima Muslimana iz Sandžaka.⁴⁶ Od dijela predstavnika tih skupina Nijemci su u listopadu 1943. oformili Narodno upravno vijeće koje im je trebalo pomoći u upravljanju zemljom. Pogrešno procijenivši vlastiti položaj, vijeće se s Keiperom pokušalo cjenkati oko cvlasti i prava, ali je dobilo oštar ukor i objašnjenje da je ipak samo organ okupacijskog režima. Vijeće se najviše od svega zanimalo za osiguranje uvoza hrane u Crnu Goru uz njemačku pomoć. Nedićeva vlada u

Srbiji bila je voljna mjesečno dostavljati oko 900 tona hrane, no Nijemci su morali osigurati prijevoz. Međutim, Nijemci i civilno stanovništvo osigurali su toliko ograničena sredstva da se u zemlju mjesečno uvozilo tek 250 do 300 tona žitarica, odnosno samo 20% onoga što su uvozili Talijani. Tako je mnoga područja Crne Gore u vrijeme njemačke okupacije zahvatila gotovo prava glad.⁴⁷

Kako bi im pomogli u nadzoru nad Crnom Gorom, Nijemci su pokušali iskoristiti lokalne žandare, miliciju i ostatke dijela četničkih jedinica. Kad se pokazalo da te snage nisu dovoljne, za pomoć su se obratili četničkome majoru (kasnije potpukovniku) Pavlu Đurišiću, kojeg su u svibnju 1943. bili zarobili zajedno s njegovim snagama.⁴⁸ Đurišić je uspio pobjeći iz zarobljeničkog logora u Galiciji, te se kasnije pojavio u Beogradu, gdje su ga prihvatili i Nedić i Nijemci. Nedić ga je postavio u srbijansku Državnu gardu, u činu potpukovnika, te ga zamolio da pomogne u organiziranju crnogorskog Dobrovoljačkog korpusa, koji je zatim upućen u Crnu Goru, u borbu protiv partizana. No, Nijemci baš i nisu bili oduševljeni takvim aranžmanom, budući da je Đurišić, iako odan Nijemcima koji su ga opskrbljivali i uzdržavali, bio odan i Nediću i Mihailoviću. Čini se da je Đurišić smatrao kako će Mihailović na koncu uspostaviti dobre odnose sa zapadnim Saveznicima, koji će ga spasiti od katastrofe.⁴⁹

Njemačka vlast u Crnoj Gori održala se do početka prosinca 1944, kad su posljednje okupacijske snage napustile zemlju u sklopu njemačkog povlačenja s Balkana kroz Bosnu, prema austrijskoj granici.⁵⁰ Đurišić i njegove jedinice povukli su se s Nijemcima u sjeveroistočnu Bosnu, gdje su se pridružile Mihailoviću i njegovim desetakovanim snagama. No Đurišić je ubrzo ustvrdio da Mihailović nema plan za spašavanje preostalih četničkih snaga, niti djelotvorne veze sa Saveznicima. Prepirali su se oko toga trebaju li se vratiti u Srbiju, kao što je predložio i kasnije pokušao Mihailović, ili otići u Slovensko primorje, što je želio Đurišić, ondje se pridružiti Ljotićevim snagama i ostalim četnicima i tako čekati dolazak Saveznika. Đurišić i njegove jedinice na koncu su krenuli na kobni pohod prema Slovenskome primorju. Na sjeverozapadu Bosne sukobili su se s daleko nadmoćnijim ustaškim snagama, pa su tako poginuli i on, i većina njegovih najbližih suradnika, kao i dio vojnika. Ostale jedinice uništili su partizani. Treći su, pak, prešli na stranu crnogorskog separatista Sekule Dr-ljevića i povukli se u Austriju.⁵¹ U drugoj polovici svibnja Britanci su ih izručili pobjedničkim komunističkim snagama.

TALIJANSKO-ALBANSKA VLADAVINA NA KOSOVU I U ZAPADNOJ MAKEDONIJI

Teritorij Kosova (odnosno Kosovo i Metohija, kako se zvala nakon Drugoga svjetskoga rata) Srbija je stekla u Prvom balkanskom ratu 1912-1913. godine. Većinu stanovništva – 70% po procjeni iz 1938. godine – činili su Albanci, oko 20% stanovnika bili su Srbi, dok su ostali pripadali drugim nacionalnim skupinama. Tijekom međuratnog razdoblja, jugoslavenska vlada provodila je politiku jačanja i favoriziranja srpskih i crnogorskih elemenata u tom području, diskriminirajući albansko stanovništvo i time izazivajući veliko nezadovoljstvo potonjih.⁵²

Prva jedinica sila Osovine koja je u travnju 1941. ušla na Kosovo bila je njemačka 60. motorizirana pješačka divizija, ondje dočekan kao oslobodilačka sila. Zapovjednik divizije i skupina lokalnih albanskih vođa, među kojima je bio i Xhafer Deva, jedan od najistaknutijih čelnika, potpisali su 21. travnja sporazum prema kojem su lokalni vođe trebali pomagati Nijemcima da očuvaju red i mir, a za to će steći određeni stupanj autonomije u rješavanju regionalnih pitanja.⁵³ Nema sumnje da je većina albanskih čelnika na Kosovu bila proalbanski nastrojena, no kako je Albanija bila pod potpunim talijanskim nadzorom, sudbinu su prepustili u njemačke ruke.

Prema njemačko-talijanskim sporazumima, najveći dio Kosova, kao i zapadna Makedonija, na sjeveru od Ohridskog jezera do jedne točke istočno od Prizrena, trebala je pripojiti Albanija koja je bila pod talijanskom okupacijom. Stoga su Nijemci iz tih područja povukli snage. Posebnim ukazom talijanskog potkralja u Albaniji od 10. srpnja 1941, ti su krajevi pripojeni Albaniji i podvrgnuti civilnoj upravi. Sjeverni dio Kosova ušao je u sastav Srbije pod njemačkom okupacijom, dok je istočni dio pripojila Bugarska.⁵⁴ Feizi Alizoti, albanski državni ministar, imenovan je visokim povjerenikom za anektirana područja. Taj korak u najvećoj su mjeri pozdravili Albanci i u samoj Albaniji i u novoanektiranim područjima.⁵⁵ Uprava u anektiranim područjima prepuštena je talijanskom Ministarstvu za oslobođena područja u prosincu 1941, a u veljači 1943, kad je to ministarstvo ukinuto, podijeljena je na više različitih ministarstava. Talijani su Albaniji pripojili i maleno crnogorsko područje Plava i

Gusinja, kao i dio crnogorskog teritorija u blizini Skadarskog jezera. Budući da je u područjima pripojenima Albaniji živjelo 35 – 40% ukupnog albanskog stanovništva u toj regiji, aneksijom iz 1941. ispunjen je san albanskih nacionalista o tzv. Velikoj Albaniji, iako je bila pod talijanskom vlašću.⁵⁶

No demarkacijska linija (Bečka linija) u tim je krajevima bila tek privremena, povučena kako bi dvije vodeće zemlje Osovine i njihov satelit Bugarska što brže riješili suprotstavljene interese. I Talijani i Bugari zbog toga su bili nezadovoljni, te su bili čvrsto odlučili ispraviti stanje. Kao i drugdje, Nijemci su se i ovdje poslužili dominantnim položajem da osiguraju nadzor nad glavnim komunikacijama i najvažnijim gospodarskim izvorima. U ovom slučaju najviše ih je zanimalo kako Talijanima ne prepustiti nadzor nad rudnicima u Trepči, na sjeveroistoku Kosova, u britanskome vlasništvu, koji su proizvodili olovo, cink i srebro, te nad rudnicima kromne rudače u planinskome masivu Ljuboten, sjeverozapadno od Skoplja.⁵⁷ Sukladno tome, rudnici u Trepči pridodani su Srbiji pod njemačkom okupacijom, a rudnici kromne rudače u Ljubotenu, iako su se zapravo nalazili na teritoriju koji je pripojila Bugarska, našli su se pod nadzorom njemačkih ili zajedničkih njemačko-bugarskih tvrtki. No Nijemci nisu uspjeli doći do većinskog udjela u rudniku Jezerina, jednom od najvažnijih rudnika kromne rudače u dijelu Makedonije koji je pripojila Bugarska.

Neravnopravna podjela ratnog plijena bila je jedan od razloga zbog kojeg je Kosovo i dalje stvaralo probleme u njemačko-talijanskim odnosima. Drugi razlog bila je zabrinutost obiju zemalja u vezi s odanošću lokalnog stanovništva. Nakon što je veći dio kosovskog teritorija predan Albaniji pod talijanskom upravom, sporazum između lokalnih albanskih vođa i njemačke 60. motorizirane pješake divizije iz travnja 1941. primjenjivao se tek u onom dijelu Kosova koji se našao u Srbiji pod njemačkom okupacijom. Na snazi je ostao još negdje do 1942. godine. Više albanskih vođa iz dijelova koje su pripojile Albanija i Bugarska koji su spremno surađivali s Nijemcima, a među njima je bio i Xhafer Deva, napustilo je te krajeve i odselilo u Beograd i druge gradove. Nijemci su odbili sve talijanske pokušaje da ishode Devino izručenje. Pribojavali su se da bi Talijani mogli približno 100.000 Albanaca koji su i dalje živjeli u Srbiji namamiti u Albaniju, dok je Talijane brinula mogućnost da bi se među tim Albancima mogao razviti prototalijanski iredentizam. U najvećoj mjeri radi onemogućavanja problema koji bi mogli iskrsnuti u vezi s tim i drugim pitanjima, pa tako i nadzorom nad rudnicima u Trepči, koje je Italija pokušala prisvojiti, Njemačka je pristala na manje prilagodbe demarkacijske linije između Srbije pod njemačkom okupacijom i Albanije pod talijanskom okupacijom u korist Albanije. Te su promjene dogovorene u Rimu 13. studenoga 1942, a na snagu su stupile u toku sljedećeg mjeseca.⁵⁸

Talijani nisu skrivali koliko su čvrsto odlučili vezati albanski narod uz

svoje ciljeve u tek pripojenim područjima. Kao prvo, u upravu su kao službeni jezik umjesto srpsko-hrvatskog uveli albanski. Otvorili su brojne osnovne i nekoliko srednjih škola u kojima se nastava odvijala na albanskom, zahvaljujući učiteljima dovedenim iz Albanije. Lokalno stanovništvo pozdravilo je korištenje albanskog jezika u školama, budući da ga je Jugoslavija u međuratnome razdoblju bila zabranila. Talijani su oformili i posebne jedinice, sastavljene od lokalnog stanovništva, kao graničare u regiji. Želeći se dodvoriti zemljoposjednicima, talijansko-albanska uprava poništila je agrarnu reformu koju je u dijelovima anektiranog područja jugoslavenska vlada provela nakon Prvoga svjetskog rata, a koja je za cilj imala jačanje srpske i crnogorske populacije. Talijani su raščistili područje od većine srpskih i crnogorskih doseljenika koji su se onamo bili doselili u međuratnom razdoblju. Usto su pokušali povećati poljodjelsku, stočarsku i rudarsku proizvodnju na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji. Kao i u samoj Albaniji, Talijani su i u pripojenim područjima promicali svoje administrativne institucije i praksu, kao i organizacije albanske Fašističke stranke.⁵⁹

U zapadnoj Makedoniji Talijani su obnovili pojedine turske navike iz razdoblja prije 1912. s ciljem održavanja reda i mira u selima. Od moćnih obitelji unajmljivali su posebne seoske straže i poljodjelskim proizvodima (uza sve ostale namete) pridodali porez u visini od 10% u naturi koji je trebalo podmiriti prije prodaje. Time je vjerojatno trebalo ne samo osigurati hranu za lokalno stanovništvo, nego i zadovoljiti potrebe talijanskih i albanskih jedinica u tom području. Pravo ubiranja poreza u naturi vlasti su dodjeljivale najvišem ponuđaču na javnim dražbama.⁶⁰

Kao i u Jugoslaviji, otpor se u Albaniji razvio među nacionalistima i skupinama pod komunističkim vodstvom. Uz pomoć KPJ, malene i šarolike komunističke skupine u Albaniji, ujedinile su se u studenome 1941. u KP Albanije. Tijekom čitavog rata, njezine naoružane jedinice pratile su razvoj jugoslavenskih partizana. No komunisti nisu uspjeli privući i pripadnike nacionalističkog pokreta otpora u nastajanju, pa su ovi u rujnu 1942. ustrojili vlastitu organizaciju, Narodnu frontu (*Balli Kombëtar*).⁶¹ Narodna fronta trebala se boriti protiv Talijana, no ubrzo se okrenula protiv komunista, postavši talijanski instrument u nastojanjima obiju skupina da nadvladaju albanske snage pod komunističkim vodstvom.

Dijelom i zbog toga što je Italija Albaniju smatrala sigurnijom bazom i odskočnom daskom za Balkan, a dijelom i zbog jugoslavenskog i albanskog pokreta otpora, Italija je u Albaniji i pripojenim joj područjima zadržala velike vojne snage. Prema izvještaju talijanskog Vrhovnog zapovjedništva (*Comando Supremo*), još i 1. kolovoza 1943. Talijani su u Albaniji imali 108.000 vojnika. Brojnost talijanskih i albanskih kolaboracionističkih snaga u anektiranim dijelovima Kosova i zapadne Makedonije teže je odrediti. Jugoslavenski izvori

navode da su Talijani na Kosovu (bez navođenja određenih datuma) imali oko 20.000 vojnika i oko 5000 talijanskih policajaca i graničara, uz još 5000 pripadnika albanskih kolaboracionističkih snaga. U drugoj polovici 1941. Italija je u zapadnoj Makedoniji imala 12.000 vojnika i oko 3000 policajaca i graničara.⁶² Kao što smo već navodili, oružane skupine dobrovoljaca (poznate pod nazivom kosovari ili vulnetari) organizirane su u lokalnim okvirima radi zaštite sela na Kosovu pod talijanskom, a kasnije njemačkom upravom. Pojedine skupine služile su i za čuvanje granica. Te su se jedinice, prema vlastitome izboru, borile isključivo na svom uskome području, a to je ponekad značilo da se bore i protiv partizana ili četnika, protiv kojih su pokazali veliko umijeće i odlučnost.⁶³

Nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943, Nijemci su preuzeli vlast u Albaniji i ondje reorganizirali državnu upravu. Albanski Narodni odbor pod njemačkim pokroviteljstvom utemeljen je 15. rujna 1943, a vladao je do 3. studenoga, kad je utemeljena formalna albanska vlada pod Namjesničkim vijećem, koju je Njemačka odmah priznala kao službenu vlast. Stari njemački saveznik s Kosova, Xhafer Deva, postao je ministar unutarnjih poslova, te najdjelotvorniji i najpouzdaniji suradnik, iako su i ostali ministri i članovi vijeća također uživali njihovo povjerenje. Za Nijemce je najvažnija zadaća albanske vlade bila pomoći u održavanju reda i mira, kako bi Njemačka mogla koristiti ljudstvo na drugim lokacijama.⁶⁴

Bugarska se nadala da će kapitulacija Italije možda dovesti do ispravljanja granice u zapadnoj Makedoniji u njezinu korist, no Njemačka je odbila mijenjati demarkacijsku liniju utvrđenu u travnju 1941. i tek malo promijenjenu u studenome 1942 (sa Srbijom), te u prosincu 1942. i ožujku 1943 (s Bugarskom). Njemačka je Bugarskoj ipak dala nekoliko ustupaka na području organizacije lokalnih vlasti i osnivanja lokalnih jedinica za samoobranu u zapadnoj Makedoniji.⁶⁵ Njemačku politiku diktirala je potreba zadržavanja dobre volje bugarske i albanske vlasti, budući da su Nijemcima i jedni i drugi trebali kao saveznici u borbi protiv jugoslavenskih i albanskih partizana.

Glavninu njemačkih snaga u Albaniji, sa zadaćom održavanja zemlje pod nadzorom i borbe protiv albanskih partizana, te odupiranja eventualnoj savezničkoj invaziji, činio je XXI. brdski korpus. Bio je to dio Druge oklopne armije generala Rendulica, koja je na Balkan stigla u kolovozu 1943, uoči talijanskog sloma, da zauzme područja koja su dotada držali Talijani (osim u Grčkoj) i svlada partizane u Jugoslaviji i Albaniji. U Tirani je boravio i opunomoćeni njemački general koji je predstavljao Wehrmacht, kao i posebni izaslanik *Reichsführera* SS-a. Kako bi vlastite jedinice sačuvali za korištenje drugdje, Nijemci su upotrijebili sve raspoložive albanske snage koje su ranije surađivale s Talijanima, pa tako i jedinice Narodne fronte. Usto su ojačali i nekoliko jedinica redovne albanske vojske i povećali djelotvornost albanskih

žandara. No niti jedna od tih skupina nije se pokazala pouzdanom, osobito kad se ratna situacija sve više počela okretati protiv Nijemaca.⁶⁶ Himmlerov predstavnik u Albaniji, general Josef Fitzthum, izvijestio je 23. svibnja 1944. da su albanske jedinice upotrijebljene u operacijama protiv albanskih partizana doživjele potpuni neuspjeh, te je raspustio četiri bojne koje je organizirao Wehrmacht. Većina pripadnika albanske vojske i žandarmerije posve je korumpirana, napisao je, i neupotrebljiva, nedisciplinirana i ne reagira na obuku.⁶⁷

Budući da su utvrdili kako su Albanci na Kosovu spremniji na suradnju od Albanaca u samoj Albaniji,⁶⁸ Nijemci su i mnogo više očekivali od planiranog formiranja SS jedinica od tamošnjih muškaraca. U tome su na njih djelomično utjecali vođe Drugog prizrenskog saveza (lige) za obranu Kosova, utemeljenog u rujnu 1943, nakon talijanske kapitulacije, radi promicanja interesa kosovskih Albanaca. U memorandumu koji je 29. ožujka 1944. uputio Hitleru, predsjednik Središnjeg odbora Saveza predložio je „militarizaciju” 120.000 do 150.000 kosovskih dobrovoljaca radi borbe protiv srpskih i crnogorskih partizana. Zatražio je oružje, streljivo i drugi vojni materijal, njemačke časnike i dočasnike kao instruktore, kao i ljudstvo za popunu jedinica. Usto je zatražio i ispravljanje postojeće albanske granice sa Srbijom i Crnom Gorom. Nijemci nisu ispunili nijedan zahtjev, no taj je savez ostao glavnom protupartizanskom organizacijom među kosovskim Albancima, te predvodnikom protupartizanskih aktivnosti.⁶⁹

Nakon višemjesečnih priprema i nakon smanjenja ambicija u vezi s planiranim dosezima, Nijemci su u travnju 1944. formirali 21. dobrovoljačku brdsku diviziju SS-a Skenderbeg, kao dio XXI. brdskog korpusa. U njoj se našao i albanski kontingent iz 13. dobrovoljačke divizije SS-a Handžar. Svi časnici, dočasnici i specijalisti u diviziji Skenderbeg bili su Nijemci, pod zapovjedništvom generala Augusta Schmidhubera. Ukupno ljudstvo divizije doseglo je do rujna 1944. brojku od gotovo 7000, manje od jedne trećine planirane veličine.⁷⁰ No isti nedostatak discipline, nepouzdanost i dezerterstvo koji su opterećivali ostale albanske formacije ubrzo su se pojavili i u novoj diviziji, pa su u jesen 1944. naredene drastične promjene. Zapovjednik Vojne skupine E naložio je 24. listopada XXI. brdskom korpusu da razoruža (i vjerojatno otpusti) sve albanske pripadnike divizije Skenderbeg, te da je reorganizira. Kao ishod je nastala SS borbena skupina Skenderbeg, po snazi na razini pukovnije, s njemačkim snagama na razini divizije, uz dio pripadnika njemačke Ratne mornarice koji se povlačio iz Grčke. Ta reorganizirana jedinica povučena je s Kosova sredinom studenoga, tijekom općeg povlačenja njemačkih jedinica s južnog Balkana, te je na nekoliko tjedana djelovala na području Zvornika i Brčkog na sjeveroistoku Bosne. Posve je raspuštena koncem veljače 1945, a preostali vojnici dodijeljeni su njemačkoj policijskoj pukovniji na području Zagreba.⁷¹

Neizbježno njemačko povlačenje potkraj 1944. nadahnulo je, kako se čini,

Albance da povećaju brojnost sastava borbenih jedinica. Xhafer Deva i ostali kosovski vođe vratili su se u Prizren početkom rujna 1944. da preuzmu Drugi prizrenski savez i njegovo djelovanje protiv partizana. Prema njemačkim izvještajima, Deva je u studenome u tom području imao oko 20.000 naoružanih ljudi.⁷² Iako je brojka vjerojatno pretjerana, velike skupine naoružanih kosovskih Albanaca u to su se vrijeme nalazile na navedenom području. Štoviše, početkom listopada, kad su se Nijemci pripremali za napuštanje Albanije, general Fitzthum, Himmlerov predstavnik u Albaniji, i Deva, prikupljali su oružje, streljivo, hranu i radioopremu za albanske gerilske jedinice koje će se boriti protiv partizana u sjevernoj Albaniji i na Kosovu. No, sam je Deva ubrzo napustio Kosovo, a u prosincu 1944. pojavio se u Beču.⁷³

Ovom prilikom valja reći i ponešto o partizanima i četnicima na području Kosova. Iako su drugdje u Jugoslaviji oba spomenuta pokreta otpora nastala u prvih nekoliko mjeseci okupacije, te su nakon toga ubrzo postala važnim političkim i vojnim silama s kojima su okupacijske ili aneksijske snage i zapadni Saveznici morale računati na ovaj ili onaj način, na području Kosova, gdje su više od dvije trećine stanovništva činili Albanci, ni jedna ni druga skupina nisu se razvile brzo, niti su tijekom rata stekle osobitu važnost. Prije rata, KP na Kosovu je imao tek mali broj članova, a gotovo svi oni bili su srpski ili crnogorski doseljenici, uz tek šačicu albanskih intelektualaca koji su imali vrlo malo veza i nisu imali osobit utjecaj. Nakon što su srpski i crnogorski doseljenici napustili Kosovo, albanski narod, a uglavnom je bila riječ o seljacima kojima su dominirali reakcionarni vođe, spremno je stao uz izrazito nacionalistički režim koji su Talijani postavili u suradnji s mnogim lokalnim vodama. Nije ih bilo teško uvjeriti da partizanski pokret nije tek srpski i crnogorski pokret – što je u tom razdoblju doista bio – nego i kršćanski pokret pod nadzorom komunista, pa tako i u suprotnosti s političkim i socijalnim interesima albanskih muslimana. Tijekom prvih mjeseci talijansko-albanske vladavine, Albanci su počinili brojne zločine nad srpskim i crnogorskim stanovništvom, što je samo pojačalo prastara i dotada latentna suparništva. Stoga je prije talijanske kapitulacije, na Kosovu nastalo tek nekoliko malih partizanskih jedinica. S gledišta jugoslavenskih partizana, glavna im je vrijednost bila u igranju uloge komunikacijske veze s albanskim partizanima u samoj Albaniji.

Snaga partizana na Kosovu ponešto se povećala nakon talijanske kapitulacije, no novonastali Drugi prizrenski savez bio je važan neprijatelj. Partizani su pokušali oformiti nekoliko novih jedinica, uglavnom od Albanaca, no naišli su na probleme s novačenjem, osobito nakon što su albanski partizani, u ljeto 1944. morali priznati pravo jugoslavenskih partizana na teritorijalnu integritet nekadašnje jugoslavenske države, pa tako i Kosova i zapadne Makedonije koji su 1941. pripojeni Albaniji.⁷⁴

Četnici Draže Mihailovića imali su još više problema s novačenjem na

području Kosova nego partizani. Na tom području, većina četničkih jedinica sastojala se tek od zapovjednih stožera koji su se trebali aktivirati i po potrebi dopuniti jedinice kad se proglasi opći ustanak.⁷⁵ Većina četničkih jedinica koje su nosile kosovsko ime zapravo je oformljena u susjednim dijelovima Srbije, priprema ući na Kosovo kad to okolnosti dopuste, a sve i nisu provodile aktivnu obuku. U njihovu sastavu uglavnom su bili Srbi i Crnogorci koji su nekoć živjeli u područjima pripojenima Albaniji i Bugarskoj – nekadašnji žandari, graničari, vladini zaposlenici, trgovci, te šačica obrazovanih stručnjaka i seljaka – a svi su izgarali od želje da se osvete Albancima. Svi srpski nacionalisti to su područje, na kojem se 1389. odigrala Kosovska bitka, ključni događaj kojim su srpsku srednjovjekovnu državu pregazili Osmanlije, smatrali svetom zemljom koja zauvijek mora ostati u srpskim rukama. U takvoj situaciji jednostavno nije bilo mogućnosti za suradnju između srpskih četnika i albanskih snaga u službi sila Osovine, iako su imali zajedničkog neprijatelja: partizane pod vodstvom komunista.

Kosovo je u vojnome smislu steklo važnost i za Nijemce i za jugoslavenske partizane tijekom listopada i studenoga 1944. godine. Njemačka Vojna skupina E povlačila se preko Kosova iz Grčke prema Bosni, pošto su jugoslavenski partizani, te bugarske i sovjetske jedinice u međuvremenu zatvorili pravac preko Niša i Beograda. Njemačke snage iz Albanije i Crne Gore povlačile su se preko Sandžaka prema Bosni. U borbama protiv Nijemaca u povlačenju, jugoslavenskim partizanima pomagale su jedinice novog bugarskog režima i dvije brigade albanskih partizana, kao i zrakoplovstvo zapadnih Saveznika i SSSR-a.⁷⁶

Oslobađanje Kosova od Nijemaca nije preko noći donijelo red i mir. Dio partizanskih jedinica s kosovskim Albancima odbio je napustiti to područje radi nastavljanja borbe u drugim dijelovima Jugoslavije, te je pobjegao u planine. Druge oružane skupine povezale su se s ranijim pronjemačkim režimom, a dio četničkih jedinica koje se nisu povukle iz tog područja također je aktivno djelovao protiv jugoslavenskih partizana. Tito je naredio formiranje vojnog režima u tom području u veljači 1945, pa su onamo dovedene i dodatne partizanske jedinice, radi intenziviranja operacija čišćenja, no tek koncem svibnja 1945. eliminirane su sve protivničke oružane skupine, te su napokon uspostavljeni red i mir.⁷⁷

BUGARSKA VLAST U DIJELOVIMA MAKEDONIJE I SRBIJE

Nema ni najmanje sumnje da je jedan od najkompleksnijih nacionalnih i teritorijalnih problema suvremene Europe pitanje Makedonije. Složenost tog pitanja jasno se odražavala i u događajima tijekom Drugoga svjetskog rata, te ga je, radi razumijevanja nužno postaviti u povijesni kontekst. Područje Makedonije nije imalo jasno i nedvosmisleno određene granice. Usto nije imalo ni jedinstven jezik. Sve do konca Drugoga svjetskog rata Makedonci su govorili niz različitih narječja srodnih i srpsko-hrvatskome i bugarskome jeziku (nakon rata, Makedonci koji su živjeli u Jugoslaviji prihvatili su zapadnomakedonsko narječje kao makedonski književni jezik). U srednjem vijeku, to je područje u različitim razdobljima bilo dio Bizantskog Carstva, bugarske države, te središte srpske države. Crkva je u različitim razdobljima bila pod Grčkom, Bugarskom ili Srpskom pravoslavnom crkvom. Kao dio Osmanskog Carstva, Makedonija je od konca 14. stoljeća do 1912, stekla mnogobrojno tursko stanovništvo, koje su osmanski vladari onamo doveli iz strateških razloga. Na makedonsko područje doselio se i znatan dio Albanaca. Potkraj 19. stoljeća, kad je postalo očitim da se osmanska vladavina u tom dijelu Balkana bliži svršetku, čitavo je područje postalo predmet suprotstavljenih susjedskih težnja. Posve neizbježno, u nadmetanju za primat na Bliskom Istoku, velike sile koristile su se balkanskim državama kao pijunima, te su tako također počele utjecati na sudbinu Makedonije.

Tri susjedne države, Bugarska, Grčka i Srbija, tvrdile su da na tom području žive, redom, Bugari, Grci, odnosno Srbi, ali da je makedonski narod, zbog početka 19. stoljeća osmanske vladavine ostao na niskome stupnju socioekonomskog i obrazovnog razvoja, pa tako nije razvio nacionalnu svijest. Zbog toga je svaka od tih triju susjednih država tvrdila da ne postoji zaseban južnoslavenski makedonski narod, te da upravo njoj po svim pravima pripada čitava Makedonija, ili barem njezini veliki dijelovi. Svaka od njih na različite načine nastojala promicati svoje interese. Stoga su uvijek postojale skupine Makedonaca koje su sebe smatrale Bugarima, Grcima ili Srbima i koje su željele da se njihova domovina oslobodi osmanske vlasti i priključi matičnoj zemlji, o

kojoj god pripadnosti i državi već bila riječ. Grci su bili u prednosti do 1870, jer su preko Carigradskog patrijarhata nadzirali Crkvu, pa time i škole, koje su koristili kao sredstvo helenizacije. Kad je Osmansko Carstvo 1870. utemeljilo Ekarhat Bugarske crkve, te Makedoniju podveo pod njegovu jurisdikciju, u prednost su došli Bugari. Tome možemo dodati da se od sedamdesetih godina 19. stoljeća do Balkanskih ratova, vjerojatno zbog nove crkvene organizacije, velik broj stanovnika Vardarske Makedonije preselio u Bugarsku, gdje su mnogi od njih i njihovih potomaka uspješno napredovali u svim djelatnostima. To je u velikoj mjeri pridonijelo interesima i emocionalnome pristupu Bugara makedonskome pitanju.

Početak sedamdesetih, a još snažnije početkom devedesetih godina 19. stoljeća, dio makedonskih intelektualaca počeo je tvrditi da su Makedonci zaseban južnoslavenski narod, srodan Bugarima i Srbima, ali od njih ipak jasno odijeljen. U početku su se zalagali za autonomiju unutar Osmanskog Carstva, a na koncu i za zasebnu makedonsku državu. No kako nisu uživali potporu niti jedne susjedne države ili crkvene organizacije, kao ni neke od velikih sila, suočavali su se s vrlo teškom borbom. Međutim, unatoč privremenim neuspjesima, njihove su se ideje širile.⁷⁸

Tijekom pola stoljeća od sedamdesetih godina 19. stoljeća do 1918, Bugarska, Grčka i Srbija, uz potporu velikih sila, među sobom su se nadmetale za prisvajanjem Makedonije koja je dotada bila pod Osmanskim Carstvom. Pod Osmanlijama je ostala sve do Balkanskih ratova 1912-1913, kad su je te tri zemlje podijelile. Bugarska je dobila Pirinsku Makedoniju i izlaz na Egejsko more, Grčka Egejsku Makedoniju, a Srbija Vardarsku Makedoniju.⁷⁹ Takva je podjela potvrđena po završetku Prvoga svjetskog rata, iako je Bugarska dio teritorija na zapadu morala prepustiti novoj jugoslavenskoj državi, kao i nešto teritorija na jugu, stečenog 1913, Grčkoj, gubeći time pristup Egejskome moru.⁸⁰

Nakon Prvoga svjetskog rata, u jugoslavenskome dijelu Makedonije Kraljevina SHS nastavila je provoditi politiku posrbljivanja i diskriminacije protiv makedonskog naroda koju je srbijanska vlada započela nakon Balkanskih ratova. Nezadovoljstvo stanovništva takvim pristupom jasno se odrazilo na prvim poslijeratnim izborima, održanima 20. studenoga 1920. za izaslanike u Ustavotvornoj skupštini. Srpske stranke nisu uspjele osvojiti većinu u Makedoniji. Od 109.489 glasova, KP dobio je 36,7%, Demokratska stranka, vodeća stranka u vladinu kabinetu, 28,7%, Turska narodna stranka 19,6 posto, Nacionalna radikalna stranka, koja je od 1912. do 1920. bila glavni krivac za politiku posrbljivanja, 9,8%, a Republikanska stranka 5,2%.⁸¹ Velik broj glasova za komuniste u Makedoniji, u usporedbi sa samo 12,4% koliko su komunisti dobili u čitavoj zemlji, uglavnom je bio plod glasanja iz protesta, budući da komunisti Makedonce nisu uvrstili među tri naroda – Srbe, Hrvate i Slovence – u jugoslavenskoj državi. Ti su glasovi bili usmjereni protiv vladine politike

kojom su Makedoniju smatrali dijelom Srbije: Makedonija je, naime, nazivana Južnom Srbijom, a njezino stanovništvo Južnim Srbima ili jednostavno Srbima. Nezadovoljstvo Makedonaca iskazano na tim izborima nije se umanjilo. Tijekom čitavog međuratnog razdoblja, makedonsko je pitanje bila otvorena rana jugoslavenske politike, a po ozbiljnosti ga je nadmašivalo jedino hrvatsko pitanje. Umjesto da se zbliže ili sa Srbima ili s Bugarima, Makedonci su, činilo se, postajali sve svjesnijim činjenice da su zaseban i odvojen narod.⁸²

Kad je i nova jugoslavenska država nastavila s politikom posrbljivanja u jugoslavenskoj Makedoniji, došlo je do iseljavanja većeg broja Makedonaca u Bugarsku. Mnogi su emigranti bili nastrojani militantno protujugoslavenski, odnosno, točnije, protusrpski. Protiv Jugoslavije su djelovali iz Bugarske, uglavnom preko Vnutrešnje/Unutarnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), utemeljene 1893. godine. Pod Ivanom Mihailovim, koji je 1927, nakon krvave unutarstranačke borbe, postao njezinim vođom, VMRO je podupirao pripajanje Makedonije Bugarskoj. No jedna druga frakcija, koja se ubrzo odvojila, podupirala je neovisnu makedonsku državu, dok je treća, prokomunistička, podupirala balkansku federaciju u kojoj bi Makedonija bila jedna od konstitutivnih jedinica. Još neko vrijeme, makedonski iseljenici u Bugarskoj uživali su potporu – službenu ili neslužbenu – bugarske vlade i vojnih vlasti, dijelom i zbog toga što su mnogi bugarski političari i vojni vođe bili makedonskog podrijetla. U određenoj su mjeri, a to se osobito odnosi na Mihailova, imali potporu Italije, koja je tada podupirala sve skupine usmjerene protiv teritorijalnog integriteta Jugoslavije. No kad je Bugarska 1934. zabranila sve makedonske terorističke skupine, Mihailov je pobjegao iz zemlje, te je prvo otišao u Tursku, a potom u Italiju (u kojoj je utočište imao i još jedan zakleti neprijatelj Jugoslavije, Ante Pavelić).⁸³

Razne skupine makedonskih revolucionara u domovini i u izgnanstvu u Bugarskoj provodile su sve do 1934. terorističke aktivnosti u jugoslavenskoj i grčkoj Makedoniji koje su Jugoslavija i Grčka odlučno nastojale prekinuti. VMRO je u terorističkim i inim protujugoslavenskim aktivnostima surađivao i s ustašama od 1929. godine. Nisam uspio pronaći jedinstvene statističke podatke o tim operacijama. No Ivan Mihailov u autobiografiji donosi detaljne informacije o nesmiljenim protumjerama koje su jugoslavenske i grčke vlasti od 1918. do 1934. provodile protiv makedonskih revolucionara.⁸⁴ No takvi su podaci po prirodi pristrani, pa im je nužno oprezno pristupati.

Autoritarni režim Kimona Georgijeva i pukovnika Damjana Velčeva koji je u svibnju 1934. došao na vlast u Bugarskoj, iskreno je želio poboljšati odnos s Jugoslavijom. Kralj Boris, koji ih je 1935. zamijenio umjerenijom vlašću, nastavio je s politikom pomirbe sa zapadnim susjedom. Bugarska je zaključila pakt o prijateljstvu s Jugoslavijom 1937. godine, a 1938. obećala je da neće silom mijenjati granice.⁸⁵ No premda je to bila službena politika, moćni pojedinci

U skupine u Bugarskoj, čak i unutar vlade, i dalje su se nadali da će ostvariti plan o Velikoj Bugarskoj. Jedan od njih bio je i Parvan Draganov, bugarski poslanik u Berlinu, koji je 3. prosinca 1940. godine, kako se čini samoinicijativno, ne prema nalogu svoje vlade, Hitleru rekao da u Makedoniji živi milijun i pol Bugara i da oni ondje nikako ne mogu ostati. Bugarski premijer, Bogdan Filov, također je to pitanje spomenuo Hitleru, u razgovoru 4. siječnja 1941. godine. Bugarske pretenzije prema jugoslavenskome dijelu Makedonije postavio je kao jedno od pitanja koja valja razmotriti prilikom konačnog prekrajanja granica nakon rata.⁸⁶

Hitler je u to vrijeme nastojao mirnim putem navesti Jugoslaviju da potpiše Trojni pakt, te je upozorio Bugare da moraju iskazati strpljivost. No ubrzo se predomislio, zahvaljujući beogradskoj pobuni do koje je došlo 27. ožujka 1941. godine. Onog dana kad je odlučio uništiti Jugoslaviju, pozvao je Draganova i rekao mu da je „makedonsko pitanje riješeno”. Drugim riječima, Bugarska, koja je 1. ožujka pristupila Trojnome paktu i u kojoj su njemačke jedinice već spremno iščekivale znak za napad na Grčku i Jugoslaviju, dobit će jugoslavenski dio Makedonije.⁸⁷ Nijemci su ujedno razmišljali i o mogućnosti da Mihailovu i VMRO-u prepuste da u jugoslavenskoj Makedoniji organiziraju ustanak koji bi se vremenski poklopio s njemačkim napadom, no od toga na koncu nije bilo ništa.

Nakon napada na Jugoslaviju u travnju 1941, Hitler je Bugarima omogućio da prisvoje velik dio jugoslavenske Makedonije, jugoistočni dio Srbije i maleni istočni dio Kosova (vidi Kartu 1). Nijemci su istodobno, posredstvom tajnog sporazuma u šest točaka, zaključenog 24. travnja 1941. između bugarskog ministra vanjskih poslova Ivana Popova i posebnog njemačkog izaslanika Carla Clodiusa, stekli velika prava u tim područjima. Prema odredbama sporazuma, Njemačka će u tim okupiranim područjima i dalje eksploatirati industrijske sirovine, osobito rude, preko postojećih pogona i bez ikakvih ograničenja, te imati povlašten položaj u stjecanju novih rudarskih koncesija. Usto će posve nadzirati rudnike kromove rudače. Bugarska vlada preuzet će zadaću promjene njemačke vojne valute koju su njemačke snage u tim područjima već utrošile, kao i iznosa koje će eventualno utrošiti u budućnosti, u bugarsku valutu. Sva roba i materijal koje u tim područjima rekvizicijom steknu njemačke snage ostat će njemačkom imovinom. Neprijateljska (jugoslavenska) imovina na jugoslavenskom teritoriju pod bugarskom okupacijom ostat će pod njemačkom upravom. Radnici iz tih područja koji su već u Njemačkoj nastavit će ondje raditi, a bugarske vlasti pripomoći će Nijemcima u novačenju nove radne snage u tim područjima. Bugarska će Njemačkoj i njemačkim građanima otplatiti dio jugoslavenskog državnog duga koji se odnosi na područja pod bugarskom okupacijom. Nadalje, prema odredbama kasnijeg sporazuma, Bugarska je imala dužnost svoju valutu (lev) staviti na raspolaganje Nijemcima za potrebe

Wehrmachta, kao i za plaće radnicima u tvrtkama koje za račun Njemačke rade u dijelovima jugoslavenske Makedonije pod bugarskom okupacijom (kasnije pripojenim Bugarskoj).⁸⁸

Bugarska vlada, koja je i dotada tvrdila da je jugoslavenska Makedonija po svim pravima bugarska, prema novostečenim se područjima odnosila kao prema „oslobodenom teritoriju”. Bez formalnog proglašenja, ta je područja jednostavno obuhvatila proširenom jurisdikcijom bugarskih vojnih, upravnih, policijskih i pravosudnih organizacija, kao i zakona, iako je izdala niz konkretnih i specifičnih zakona i ukaza koji su se odnosili samo na te dijelove. U vojnom smislu, makedonsko je područje zauzela bugarska 5. armija.⁸⁹ Ukupno gledano, uz žandarmerijske snage, razne specijalizirane jedinice, te policiju, Bugari su u anektiranom dijelu jugoslavenske Makedonije držali približno 40.000 ljudi. Tako je bilo do početka 1943, kad su zbog pojačane partizanske aktivnosti iz Bugarske morali dovesti još jednu diviziju.⁹⁰ Za upravne potrebe pripojeno je područje podijeljeno na dvije regije, Skoplje i Bitolju, a svaka od njih imala je regionalnog upravitelja. I policija je bila organizirana po teritorijalnome načelu, iako zapovjednici policijskih snaga nisu ovisili o regionalnim upraviteljima. Anektirani dijelovi Srbije i Kosova, u kojima su prema bugarskim tvrdnjama živjeli Moravski Bugari, pridruženi su drugim administrativnim područjima i stavljeni pod nadzor drugih bugarskih jedinica.⁹¹ Osim toga, Bugari su 1941. anektirali grčku zapadnu Trakiju, kao i istočne dijelove Egejske Makedonije, te time stekli pristup Egejskome moru. Ta pripajanja prikazana su kao ispravljanje nepravednih teritorijalnih podjela na štetu Bugarske u razdoblju od 1913. do 1919. godine.

U jugoslavenskoj Makedoniji i na Kosovu, demarkacijska linija između njemačke i talijanske sfere utjecaja (Bečka linija) nije ispunila bugarske i albanske (pa ni talijanske) ciljeve, ne zadovoljivši tako niti jednu od spomenutih strana. Bugari su se bili nadali da će podjelom Jugoslavije ostvariti san o stvaranju Velike Bugarske, a Albanci san o stvaranju Velike Albanije. Nijemci su, u ulozi arbitra, posve prirodno donosili odluke u vlastitome interesu. Makedoniju su podijelili zbog više razloga. Kao prvo, iako je bila slabašan partner, Italija je ipak bila drugi stup sila Osovine, i to osjetljivi stup, osobito zbog toga što je pokazivala zavist u vezi s interesnim sferama. Iako je bila naklonjena Bugarskoj, Njemačka nije mogla zanemariti talijanske interese. Drugo važno pitanje bile su komunikacije. Glavna željeznička pruga iz Beograda do Grčke vodila je kroz Makedoniju. Budući da su njezina funkcionalnost i sigurnost bili ključni za Njemačku dok je imala jedinice u Grčkoj i sjevernoj Africi, Nijemci su zaključili da će za njih biti najbolje da se pruga nađe u dijelu Makedonije pripojenom Bugarskoj, gdje će bez problema moći držati svoje jedinice. Približno 4000 ljudi zaduženo je za zaštitu aerodroma i nadzor nad bugarskim službama koje su štitile željeznice. Zbog sličnih je razloga Njemačka Bugarskoj dodijeli-

jila i ona područja s velikim rudnicima kromne rudače, te za njihovo vođenje zadužila njemačke tvrtke ili mješovita njemačko-bugarska poduzeća ili, u slučaju privremene konfiskacije, njemačke povjerenike.⁹² Na koncu, dijelom i zahvaljujući nagrađivanju Bugara teritorijem, Njemačka je u siječnju 1942. uspjela navesti tu zemlju da osigura jedinice za okupacijsku službu u velikom dijelu Srbije, a ta je služba u dvije kasnije prilike proširena i na nova područja, da na tim područjima provodi policijsku službu pod njemačkim nadzorom i za njemački račun, oslobađajući tako njemačke jedinice za druge potrebe.

Nezadovoljstvo i Bugara i Talijana (koji su u tome zastupali i Albance) Bečkom linijom stvarala je probleme u odnosu između dviju zemalja gotovo od samog početka. Bugarska je tražila praktički čitavo područje Makedonije dodijeljeno Albaniji, dok je Albanija tražila grad Skoplje i druge dijelove. Ispravljanje granica pretvorilo se u temu rasprava između Bugara i Talijana još u srpnju 1941. Talijansko-bugarsko Povjerenstvo za granice, oformljeno u drugoj polovici 1942, složilo se početkom prosinca 1942. oko manjih promjena granice. Postignut je sporazum o ribolovnim pravima na Ohridskome jezeru 2. siječnja 1943, a 29. ožujka u Tirani je potpisan opći sporazum o demarkacijskoj liniji. Trebao je stupiti na snagu 15. lipnja, iako je zapravo profunkcionirao tek 15. srpnja. I unatoč sporazumu, Bugarska je odbijala prepustiti pojedina sela Albaniji. Bugarska je tako stekla stvarni nadzor nad dijelom teritorija u okolini Ohridskog jezera, pa tako i nekoliko sela i tri manastira koja je smatrala važnim dijelovima nacionalne povijesti. Bugari su usto od Njemačke uspjeli išhoditi promjenu granice kojom se anektirano područje na jugoistoku Srbije malo proširilo.⁹³

No Nijemci nisu vjerovali Bugarima, pribojavajući se da bi u prikladnom trenutku mogli napustiti sile Osovine. Stoga su podupirali i ostatke organizacije VMRO, koji je sad pokazivao izrazito nacističke sklonosti. (Mihailov je čitav rat proveo u Zagrebu, kao Pavelićev gost.) Ta je skupina sad tražila stvaranje ujedinjene i neovisne Makedonije i bila, ukupno gledano, protubugarski nastrojena. Izvještaji predstavnika CK KPJ u Makedoniji od 1942. do početka 1943. pokazuju da je VMRO u to vrijeme uživao značajnu potporu širokih makedonskih narodnih masa.⁹⁴

Nakon što su Bugari pripojili Makedoniju, probugarski nastrojeni makedonski emigranti koji su se vratili u domovinu silno su željeli pomoći u njezinoj upravi. U Skoplju su organizirali Središnji akcijski odbor, te akcijske pododbore u raznim manjim gradovima, no oni su raspušteni nakon što su Bugari u tom području uspostavili čvrstu vlast. U međuratnome razdoblju Makedoncima se govorilo da su Srbi iz južne Srbije. Sad su tako doznali da su Bugari iz Makedonije. No čak i oni Makedonci koji su smatrali da su Bugari ubrzo su otkrili da su Bugari iz Bugarske prema njima sumnjičavi, te da ih diskriminiraju pri zapošljavanju i u

drugim pitanjima – ukratko, da ih smatraju drugorazrednim Bugarima. Stoga su se mnogi Makedonci ubrzo „ohladili” u odnosu na novi režim.⁹⁵

Shvativši da se tek dio makedonske populacije smatra Bugarima ili je nastrojen probugarski, Bugari su pokrenuli program bugarizacije. On je obuhvatio sve sfere života i uglavnom je bio djelo Bugara dovedenih iz Bugarske zbog specifičnih zadataka. Bugari su u zemlju već bili doveli vojne i policijske snage, kao i većinu osoblja potrebnog za uspostavljanje civilne, pravosudne i policijske uprave. Bugarizacija je glavno težište stavila na školovanje. Mnoge nove obrazovne ustanove, od osnovnih do sveučilišne razine, utemeljene su kako bi u mlade ljude usadile stav da su Makedonci zapravo Bugari. Bugarski je bio jedini nastavni jezik, a iz Bugarske su uvezeni i udžbenici i dovedeni mnogi nastavnici na svim obrazovnim razinama. Primjerice, školske godine 1941-1942, od ukupno 2035 učitelja u anektiranoj Makedoniji, njih 1508 bilo je iz Bugarske. Makedonski učitelji koje su vlasti smatrale podobnima odlazili su na godinu dana u Bugarsku, na dodatno školovanje i indoktrinaciju, dok su nepodobni učitelji prebačeni na administrativne poslove izvan školskog sustava ili su jednostavno otpušteni. Vlada je u anektiranoj Makedoniji utemeljila i financirala ogranke bugarskih domoljubnih organizacija, kao što su bili „Branik”, „Otac Paisi”, „Legionari” i „Ratnici”. Usto je davala sve od sebe da propagandnim akcijama u masovnim medijima promiče bugarizaciju. Slična politika bila je na snazi i u anektiranim dijelovima Kosova i jugoistočne Srbije.⁹⁶

Posebna meta bugarske protusrpske politike u Makedoniji bila je Srpska pravoslavna crkva, koju su Bugari smatrali glavnim sredstvom posrbljivanja. Metropolita skopskog, Josifa Cvijovića, još dvojicu biskupa, te sve svećenike koje su smatrali Srbima, protjerali su u Srbiju, onu pod njemačkom okupacijom, početkom svibnja 1941. te ih zamijenili svećenicima iz Bugarske. Makedonske biskupije usto su i formalno priključene u sastav Bugarske pravoslavne crkve (vidi 12. poglavlje).

No sve te mjere na području školstva, crkvenog ustroja, kadrova i propagande nisu uspjele ostvariti cilj. Novu politiku od Makedonaca su pozdravili jedino oni koji su sebe već ionako smatrali Bugarima, te su vjerovali novim vladarima. Svi ostali – oni koji su sebe smatrali Srbima, Turcima ili Albancima, a osobito velika većina, tj. oni koji su sebe smatrali Makedoncima – opirali su se novoj politici ili su ostajali pasivnim. Potonji osobito nisu uviđali razliku između ratnog bugarskog i međuratnog jugoslavenskog (zapravo srbijanskog) režima: oba su im uskraćivala nacionalnu pripadnost, jezik, političku autonomiju i slobodan razvoj u obliku nacionalnog entiteta. Ukratko, Bugari su u Makedoniji počinili sve pogreške koje su ranije počinili Srbi, te su se samim time odrekli potpore i odanosti većine stanovništva. Da su Bugari kod Makedonaca pobudili osjećaj kulturnog zajedništva s Bugarskom i dojam da su dio bugarske nacije, tada KPJ, u makedonskoj podružnici i partizanskim

formacijama, koji je zagovarao stvaranje zasebne makedonske republike u saveznoj jugoslavenskoj državi, ne bi polučio ostvareni uspjeh.

Bugarska vlada preuzela je svu imovinu koja je nekoć pripadala jugoslaven-skoj državi, osim onoga što su zadržali Nijemci. Na području bankarstva, proiz-vodnje i trgovine, vlasnike i ostale kadrove srpske orijentacije zamijenili su Bugari iz Bugarske ili Makedonci bugarske orijentacije. Šume i pašnjaci koji dotada nisu bili nacionalizirani doživjeli su nacionalizaciju. Dodana mjera i gos-podarskog i političkog značaja bilo je protjerivanje Srba i Crnogoraca koji su se u međuratnome razdoblju bili naselili na slobodnoj zemlji zahvaljujući agrarnoj reformi provedenoj nakon 1918. i koje su vlasti smatrale instrumentom posr-bljivanja. Na taj je način oko 26.000 naseljenika protjerano u Srbiju (neki su otišli i jer su očekivali protjerivanje) iz područja koja je pripojila Bugarska.⁹⁷

Jedan od iznimno važnih aspekata makedonskog problema tijekom rata bio je sukob KPJ i KP Bugarske (KPB) u vezi s nacionalnom pripadnošću i odanošću stanovnika te pokrajine. KPJ je tvrdio da je KPB pokušao prisvo-jiti regionalnu makedonsku stranačku organizaciju KPJ rušenjem njezinih vodećih dužnosnika, među njima i Metodija Šatorova-Šarla, sekretara Pokra-jinskog komiteta, te je time prihvatio podjelu Jugoslavije. KPJ je nadalje ustvr-dio i da KPB niti jednom nije prosvjedovao protiv bugarskog pripajanja jugo-slavenske Makedonije i grčkih teritorija, te se tako po stavovima svrstao na stranu pronacističke bugarske vlade. Na koncu je optužio KPB da nije pozvao na povlačenje bugarskih jedinica iz jugoslavenske Makedonije, kao što je poz-vao na povlačenje bugarskih jedinica iz Srbije pod njemačkom okupacijom. Uz te specifične razlike, neslaganja su se pojavila i u vezi s taktikom u oružanim operacijama koje su dvije skupine poduzele tijekom rata.⁹⁸

Tito je Kominterni uložio odlučan prosvjed u vezi s KPB-ovim podrivanjem vodstva makedonskog Pokrajinskog komiteta. Kominterna je stala na jugo-slavensku stranu, te je nakon analize stranačkog članstva u Makedoniji ime-novala novi Pokrajinski komitet na čelu sa sekretarom Lazarom Koliševskim. No sve je to trajalo, te je početak ustanka pod komunističkim vodstvom u Makedoniji odgodilo do 11. listopada 1941, dakle gotovo tri mjeseca nakon što je počeo u drugim dijelovima Jugoslavije.

U vrijeme sloma Jugoslavije, KPJ je u Makedoniji imao vrlo mali broj članova, a razlike između projugoslavenskih i probugarskih frakcija bile su tek jedna od brojnih prepreka razvoju. Svrgnuto vodstvo pokrajinskog komiteta uglavnom je potkopavalo autoritet nekog novog vodstva, koje nije uspijeva-lo donijeti odluku o oružanoj borbi i općenito je ostavljalo dojam nesposob-nosti. Novo se vodstvo moralo nositi i s infiltracijom pripadnika bugarske policije u lokalne stranačke organizacije. Mnogi vodeći članovi, a među njima i Koliševski, uhićeni su i upućeni u Bugarsku. Partizanske su se jedinice or-ganizirale, da bi se praktički odmah zatim raspale ili popustile pred protuna-

padima na onim malobrojnim područjima koja su uspjele osloboditi u prvim operacijama. Partizani su u ostalim dijelovima Jugoslavije također doživljavali poraze, no u Makedoniji im je trebalo više od godinu i pol da pokrenu konkretnije operacije. Međutim, od početka ljeta 1943. partizanski pokret i jugoslavenske komunističke snage u Makedoniji konstantno su jačale, unatoč sve većem otporu bugarske vojske, dok su probugarski nastrojeni komunistički simpatizeri, probugarski nacionalisti, te prosrpski nastrojeni četnici, kao i snage koje su zagovarale ujedinjenu i neovisnu Makedoniju slabjeli.⁹⁹

Reagirajući na takav razvoj događaja, bugarska je vlada povelila represivne mjere širokih razmjera protiv makedonskih sela za koja se znalo da skrivaju partizane. Osobe za koje se sumnjalo da su sklone partizanima vlasti su prisilile na sudjelovanje u posebnim radnim odredima, zatočili ih ili ih deportirali u Bugarsku. Formirane su i posebne jedinice za borbu protiv partizana, premda bez osobitog uspjeha.

Bugarska vlast u jugoslavenskim područjima anektiranim u travnju 1941. održala se do početka rujna 1944. godine. Događaji koji su se odvijali tijekom tri tjedna od 20. kolovoza do 9. rujna 1944. imali su dalekosežne posljedice. Dok su se sovjetske jedinice potkraj kolovoza kroz Rumunjsku približavale bugarskoj granici, vlada u Sofiji proglasila je neutralnost, te u Kairo uputila izaslanike koji su trebali ostvariti veze sa zapadnim Saveznicima. No ta ista vlada – osim što je razoružala nekoliko jedinica – istodobno nije učinila ništa čime bi njemačke snage stacionirane u Bugarskoj i jedinice koje su dolazile iz Rumunjske spriječila u povlačenju prema jugoslavenskome teritoriju. To je izazvalo snažne prosvjede Sovjetskog Saveza. U Sofiji je 2. rujna na vlast došla nova, Zapadu naklonjena vlada, koju je samo tjedan dana kasnije, nakon unutarnje pobune ljevičarske koalicije Domovinske fronte, zamijenila prokomunistička vlada. Nova je vlast odmah prešla na sovjetsku stranu.¹⁰⁰

I dok su te promjene njemačkog saveznika pretvorile u njemačkog neprijatelja, jugoslavenska Makedonija koja je dotada bila pripojena Bugarskoj, stekla je u vojnome smislu veliku važnost kao koridor za povlačenje njemačkih snaga u Grčku – s više od 300.000 pripadnika. Ivan Mihailov tada je ponovno postao dijelom njemačkih planova u Makedoniji. Nakon velikih napora i unatoč bugarskom protivljenju, Mihailov je u siječnju 1944. napokon uspio nagovoriti Nijemce da naoružaju dio njegovih pristaša i priključe ih SS formacijama u grčkoj Makedoniji koju je pripojila Bugarska.¹⁰¹ Što je bilo još važnije, Nijemci su odlučili u rujnu 1944. osobno upotrijebiti Mihailova da im pomogne poboljšati situaciju u jugoslavenskoj Makedoniji proglašenjem zasebne makedonske države i organiziranjem upravnih i vojnih snaga, koje bi potom bile stavljene u njihovu službu. Aleksandar Stanišev, Mihailovljev prijatelj koji je ranije bio bugarski ministar unutarnjih poslova, također je predložio proglašenje zasebne makedonske države pod njemačkom zaštitom.

Tako su Mihailova iz Zagreba preko Sofije doveli u Skoplje da utemelji novu državu. No nakon dva dana provedena u Skoplju, 4. i 5. rujna, uvidio je da za takvo što nema nade, budući da isključivo političkim sredstvima nije moguće postići baš ništa, a da vojne potpore neće biti. Mihailovu je preostalo jedino da napusti zemlju, te se tako vratio u Zagreb.¹⁰²

Povlačenje njemačkih snaga iz Grčke kroz jugoslavensku Makedoniju (i dalje preko Kosova i Sandžaka prema Bosni) počelo je u prvim danima listopada i nastavilo se tijekom sljedećih nekoliko tjedana. Posebna jedinica pod zapovjedništvom generalpotpukovnika Luftwaffe Scheurlena, bila je zadužena za osiguranje otvorenih komunikacija. Jugoslavenski partizani, uz ograničenu suradnju bugarskih snaga, nanijeli su određene gubitke Nijemcima, te za deset do dvanaest dana odgodili njihov prolazak kroz jugoslavensku Makedoniju. Posljednje neprijateljske jedinice koje su partizani trebali raščistiti sa svog terena bili su pripadnici albanske Narodne fronte koji su Nijemcima pomagali u zaštiti komunikacijskih linija. Sredinom studenoga, sve njemačke jedinice već su se bile povukle s makedonskog teritorija, a partizani su čitavu pokrajinu stavili pod vlast svoje vojske i privremenih vladinih organizacija.¹⁰³

U Bugarskoj je jedan od prvih prioriteta nove vlade Domovinske fronte bila reorganizacija oružanih snaga. Sovjeti su osigurali savjetnike i instruktore, a čitava vojska stavljena je pod vrhovno sovjetsko zapovjedništvo. Dio bugarskih jedinica koje su se u vrijeme promjene vlasti zatekle na jugoslavenskome tlu nastavio je djelovati, no pod novim vodstvom. Druge jedinice nove bugarske vojske ušle su na jugoslavenski teritorij prema posebnom jugoslavensko-bugarskom sporazumu, od 5. listopada 1944, između maršala Tita i bugarskog predstavnika, Dobrog Terpeševa. Tim sporazumom osigurano je sudjelovanje bugarskih jedinica u borbama protiv njemačkih snaga na jugoslavenskom teritoriju, ali i protiv raznih jugoslavenskih kolaboracionističkih snaga. No suradnja između jugoslavenskih partizana i novih bugarskih jedinica nije se odvijala bez poteškoća.¹⁰⁴ Osim već spomenutih kritika jugoslavenskih komunista na račun pronacističkog bugarskog režima i njegovih snaga, te politike i aktivnosti KP Bugarske, došlo je do razmimoilaženja u stavovima i protuoptužaba u vezi s djelovanjem bugarske vojske nakon rujna 1944, te razmjerima njihova doprinosa u borbama protiv njemačkih snaga na jugoslavenskome tlu.

Nakon što je Bugarska u rujnu 1944. istupila iz savezništva sa silama Osovine, ekspanzionistički snovi zagovornika Velike Bugarske – i u vojsci i među političarima i intelektualcima – raspršili su se, kao i ekspanzionistički snovi drugih zemalja na europskome jugoistoku koje su 1941. krenule Hitlerovim putem. No ako je Bugarska u cijeloj priči bila na gubitku, Makedonci u Jugoslaviji nedvojbeno su bili na dobitku. Stekli su visok stupanj autonomije u poslijeratnoj jugoslavenskoj državi, kao i neovisnost nakon raspada Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća.

MAĐARSKA VLADAVINA NA DIJELOVIMA JUGOSLAVENSKOG TERITORIJA

Jedan od prvih poteza koje je Hitler povukao nakon što je poslije udara u Beogradu odlučio uništiti Jugoslaviju bio je poziv mađarskom poslaniku u Berlinu, Dömeu Sztójayu, da namjesniku Miklósu Horthyju u Budimpešti isporuči povjerljivu poruku. Poruka je sadržavala četiri glavne točke. Njemačka neće dopustiti stvaranje protunjemačke baze na jugoistoku Europe. U slučaju sukoba s Jugoslavijom, Njemačka se neće protiviti mađarskoj želji za promjenom granica s tom zemljom. Njemačka smatra taktički povoljnim Hrvatima podariti autonomiju. Mađarska treba provesti preliminarne vojne pripreme, o kojima će se razgovarati i koje će biti dogovorene između vojnih zapovjedništava dviju zemalja. Urednik zapisnika s Hitlerovih sastanaka sa stranim državicima i diplomatima napominje da je Hitler, govoreći o autonomiji za Hrvate, zapravo mislio da „Mađarska na određeni način treba pripojiti Hrvatsku svom državnome sustavu”.¹⁰⁵ To potvrđuje i Horthyjev odgovor.

Činilo se kao da je poruka upućena Horthyju ukazivala na činjenicu da bi, unatoč njemačkim obećanjima Italiji da je Jugoslavija, a osobito Hrvatska, u talijanskoj sferi utjecaja, Hitler daleko više volio da Hrvatskom dominira Mađarska. No vrlo je lako moguće i da je Hitler samo davao prazna obećanja, ne bi li Mađarsku naveo da se odrekne sporazuma o prijateljstvu i nenapadanju s Jugoslavijom i da tako prijeđe na njemačku stranu. Iako je Horthy veći dio Hitlerove ponude bio spreman prihvatiti, odbio je zagristi hrvatski mamac. Preko Sztójaya, koji se 28. ožujka vratio u Berlin, poručio je da „Mađarsku ne zanima obuhvaćanje Hrvatske u mađarske državne granice”, te da samo želi biti dobrim hrvatskim susjedom. Ipak, nadao se da će biti moguće postići nekakav dogovor o davanju Mađarskoj izlaza na Jadransko more.¹⁰⁶ Čini se da je Hitler tek nakon tog Horthyjeva odgovora odlučio Italiji prepustiti formalnu dominaciju u Hrvatskoj.

Mađarske snage ušle su u Jugoslaviju 11. travnja na području Bačke, između Dunava i Tise. Nakon rata, Horthy je američkim vlastima tijekom ispitivanja rekao da nije htio napasti Jugoslaviju, ali je na to bio prisiljen zbog nereda i masakra nad Mađarima u Bačkoj.¹⁰⁷ To, međutim, nije istina. U vrijeme

mađarskog ulaska u zemlju, jugoslavenska se obrana već bila posve raspala, pa su Mađari bez ikakvih poteškoća napredovali na jug, do Dunava između Vukovara i ušća Tise u Dunav. Izvještaj jednog od vođa folksdojčera, Johanna Wueschta, od 17. travnja 1941. pokazuje da je njemačka manjina već bila oformila svoju miliciju i razoružala oko 90.000 jugoslavenskih vojnika.¹⁰⁸ No iako nisu naišli na konkretniji vojni otpor, Mađari su proveli masovno i nasumično ubijanje civila. Jugoslavenski izvori procjenjuju broj žrtava u Bačkoj i Baranji na oko 3500 osoba. To potvrđuju i izvještaji folksdojčera iz Bačke iz tog razdoblja, u kojima se opisuje kako su mađarski vojnici divljački pucali čak i po njemačkim selima, usmrivši pritom i niz pripadnika njemačke manjine.¹⁰⁹

Mađari su zauzeli Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje (vidi Kartu 1). Nijemci su im usto bili obećali i jugoslavenski Banat, no to su obećanje kasnije povukli. Ta su područja bila pod čistom vojnom okupacijom u kojoj je sve izvršne ovlasti imala mađarska Južna armija tijekom prva četiri mjeseca, do 16. kolovoza 1941. Uslijedila su još četiri mjeseca vojne okupacije, ali pod civilnom upravom. A onda je 14. prosinca mađarski parlament izglasao pripajanje tih područja Kruni sv. Stjepana, tako da su dobila punopravne zastupnike u parlamentu. Prema popisu stanovništva iz 1931. Bačka i Baranja imale su ukupno 837.742 stanovnika: 305.917 Srba i Hrvata, 283.114 Mađara i 185.458 Nijemaca, dok je ostalo otpadalo na Sloake, Ukrajinke, Ruse i Rome.¹¹⁰ Budući da Mađarska nikad nije prihvatila gubitak tih i još nekih područja prema Sporazumu iz Trianona od 4. lipnja 1920, njihovo potpuno vraćanje u sastav mađarske države bilo je najviši cilj mađarskog režima koji ih je preuzeo u travnju 1941. godine.

U Bačkoj i Baranji jedan od prvih poteza mađarske okupacijske vlasti bila je podjela stanovništva u dvije skupine: one koji su bili na tim područjima u vrijeme primirja 1918. i one koji su onamo došli tijekom međuratnog razdoblja. U drugoj su skupini bili uglavnom vladini dužnosnici, učitelji, poslovni ljudi, radnici i kolonizatori poljoprivrednih područja koja su ranije pripadala malom mađarskome plemstvu, a postala su dostupna zahvaljujući agrarnoj reformi koja je u Jugoslaviji provedena nakon 1918. godine. Dotok tih ljudi smatrao se dijelom politike jugoslavizacije (uglavnom posrbljivanja) tih područja, koju je sad trebalo poništiti protumjerama mađarizacije. Tijekom prva dva tjedna mađarske vlasti oko 10.000 osoba protjerano je u Srbiju, NDH i Crnu Goru. Plan o deportaciji oko 150.000 Srba u Srbiju pod njemačkom okupacijom nije uspio zbog protivljenja tamošnjeg njemačkog vojnog zapovjednika, no i unatoč tome, prema procjenama njemačkih okupacijskih vlasti u Beogradu, oko 35.000 Srba potajno je prebačeno u Srbiju, dok ih je još 12.000 zatočeno u mađarske koncentracijske logore, iz kojih su ih postupno prebacivali u Srbiju.¹¹¹ Protjerivanjem jugoslavenskih naseljenika mađarska je vlada stekla oko 111.000 hektara zemlje. Zapljenom imovine Židova dobila je još 50.000 hektara, te tako ukupno

došla do 161.000 hektara. Od toga je 14.500 hektara podijeljeno pojedincima koji su imali pravo na tu zemlju, 20.000 preseljenim obiteljima, a 6.500 jednoj drugoj skupini prebačenih ljudi, dok je preostali dio država zadržala ili prodala velikim zemljoposjednicima i drugim pojedincima.¹¹²

Nakon toga, Mađari su započeli sustavnu mađarizaciju političkog, gospodarskog i kulturnog života u anektiranim područjima. Ponovno su formirali nekadašnje (iz 1918) administrativne podjele lokalne vlasti, a razlika se sastojala u činjenici da su novi dužnosnici bili imenovani, a ne izabrani. Poticali su djelovanje mađarskih političkih stranaka i domoljubnih organizacija, u nastojanju da mađariziraju što je moguće više nemađarskog stanovništva, što je automatski značilo diskriminaciju Srba i Hrvata. Na području gospodarstva, Mađari su preuzeli imovinu koja je ranije pripadala jugoslavenskoj državi. Pokušali su povećati mađarski udio u dioničkom kapitalu banaka, te industrijskih i trgovinskih tvrtka, u nadi da će eliminirati jugoslavenske interese i umanjiti udio njemačke manjine. Većina industrijskih poduzeća nasumično je uvrštena u kategoriju ratne industrije i stavljena pod upravu povjerenika koje su imenovala vojne vlasti. Jednaka diskriminacija protiv Srba, Hrvata i Židova provodila se i u obrazovnim i kulturnim institucijama. Uz jednu iznimku, nastava u svim srednjim školama morala se odvijati na mađarskom ili njemačkome jeziku. Izdavanje knjiga, novina i časopisa na srpsko-hrvatskome bili je gotovo posve zabranjeno, a Srbima i Hrvatima s višim stupnjem obrazovanja u praksi je onemogućeno stjecanje primjerenog posla.¹¹³

Činjenica da je Mađarska bila prisiljena platiti ono što je stekla kao dio jugoslavenskog, te čehoslovačkog i rumunjskog teritorija, vidljiva je iz izvještaja njemačkog gospodarskog stručnjaka Carla Clodiusa od 16. kolovoza 1941: „Mađarska vlada u najvećoj je mogućoj mjeri pokušala uzeti u obzir njemačke želje na gospodarskome planu. Tako je, pored ostalog, pristala na ukidanje podcjenjivanja njemačke marke, osigurala kredit u visini od 200 milijuna njemačkih maraka za financiranje njemačke nabave strateške robe u Mađarskoj, te u skladu s našim zahtjevima u velikoj mjeri poboljšala uvjete za aktivnost Nijemaca iz Reicha i njihova kapitala u Mađarskoj.” Upućivanje mađarske Armije od oko 205.000 vojnika na rusku frontu također se može smatrati plaćanjem njemačke pomoći u stjecanju pripojenih područja.¹¹⁴

Veliki viškovi hrane i sirovina (poput konoplje) iz Bačke i Baranje bili su rezervirani za Njemačku. U memorandumu mađarskog Ministarstva vanjskih poslova pripremljenom u ožujku 1943, u očekivanju predstojećih njemačko-mađarskih pregovora, stajalo je da je „žetva iz Bačke, ponovno preuzeta od Jugoslavije, u cijelosti bila, te je i dalje na raspolaganju silama Osovine”.¹¹⁵ U svim anektiranim područjima, kao i u samoj Mađarskoj, vlada je primijenila izravni nadzor nad plaćama, cijenama, opskrbom i sličnim poslovima.

Organizirana njemačka manjina u Bačkoj i Baranji, približno 22% ukupnog

stanovništva 1931. i u manjini u odnosu na Mađare, koji su činili oko 34% ukupnog stanovništva, u gospodarskom je smislu bila najnaprednija i najsnažnija. U vrijeme napada na Jugoslaviju, folksdojčeri iz Bačke bili su posve pod nacističkim utjecajem. Silno su se razočarali kad su u Bačku ušle mađarske, a ne njemačke jedinice, tim više što su neki od tih, mađarskih vojnika smatrali da se prema njima trebaju odnositi jednako kao i prema svima ostalima. Više incidenata, koji su doveli i do nekoliko žrtava među folksdojčerima, još je neko vrijeme među Nijemcima i Mađarima izazivalo takve poteškoće da su privukli i Hitlerovu pozornost.¹¹⁶ Zbog toga su folksdojčeri odbili preuzeti bilo kakvu ulogu u lokalnoj vlasti. No ipak su raspolagali određenom moći, kao i utjecajem u pregovorima, u obliku svoje glavne političke i kulturne organizacije, *Volksbund der Deutschen in Ungarn*, priznate njemačko-mađarskim sporazumom od 30. kolovoza 1940. kao jedine službene organizacije folksdojčera u Mađarskoj. Njemačka manjina u pripojenim područjima i u Mađarskoj ubrzo je počela uživati gotovo status države u državi. Izražavali su potpunu odanost mađarskoj državi, te imali predstavnike u mađarskome parlamentu. No smjeli su imenovati svoje dužnosnike u gradovima s njemačkom većinom, a, na temelju njemačko-mađarskog sporazuma od 12. veljače 1942, dobili su i mogućnost da svoje pripadnike mobiliziraju u redove njemačkih oružanih snaga.¹¹⁷

Kad je u drugome dijelu 1941. u Bačkoj i Baranji koje je anektirala Mađarska izbio oružani ustanak, iako u daleko manjim razmjerima nego u većini drugih dijelova Jugoslavije, mađarske vojne vlasti, kao i druge vojne i okupacijske vlasti, primijenile su žestoke represivne mjere. Do najžešće akcije protiv ustanika, te srpskog i židovskog civilnog stanovništva, došlo je u siječnju 1942, kad je, prema jugoslavenskim izvorima, ubijeno 3500 ljudi, dok ih je još više tisuća opljačkano, zatočeno i zlostavljano, ili odvedeno u koncentracione logore.¹¹⁸ No partizanski pokret u Bačkoj nikad nije bio onoliko snažan kao u većini ostalih dijelova Jugoslavije, a za to su postojala dva razloga. Prvo, ravnice nikako nisu bile prikladne za oblik gerilskog ratovanja u kakvo su se partizani upuštali, te, drugo, južnoslavensko je stanovništvo ondje činilo tek malo više od trećine ukupne populacije. Dio partizanskih jedinica iz Bačke upućen je u Srijem i Bosnu, kako bi ojačao tamošnje partizanske snage. Čini se da su i četnici u Bačkoj imali ilegalnu organizaciju, no osim toga nisu iskazali veću aktivnost.

Unatoč tome što su mađarske vojne i civilne vlasti zlostavljale srpsko, židovsko, a u određenoj mjeri i hrvatsko stanovništvo, dio srpskih i hrvatskih političara s njima je ipak surađivao. Jedan bivši zastupnik u gornjem domu srbijanskog parlamenta i jedan bivši zastupnik HSS-a postali su zastupnicima u mađarskome parlamentu, te su stali pozivati jugoslavensko stanovništvo da podrži novi mađarski režim. Za njihovim primjerom poveo se i niz drugih

političara, kao i dio veleposjednika i poslovnih ljudi koji su željeli zaštititi osobne materijalne interese.¹¹⁹

Nastojeći se odvojiti od – kako se sve više činilo – ratnih gubitnika, mađarska je vlada od konca 1943. više puta pokušala doprijeti do zapadnih Saveznika. Doznajući za to, Nijemci su reagirali u ožujku 1944. preuzimanjem nadzora nad zemljom, kako bi spriječili njezin pad u sovjetske ruke. Operacija Margarethe, pokrenuta 19. ožujka, u Mađarsku je dovela brojne dodatne njemačke jedinice. Namjesniku Horthyju dopušteno je da ostane na čelu države, no dotadašnju je vladu zamijenio kabinet na čijem se čelu našao bivši mađarski poslanik u Berlinu, general Dome Sztójay, kojem su Nijemci vjerovali. Velik dio planiranja tog političkog preuzimanja obavio je Edmund Veessenmayer iz njemačkog Ministarstva vanjskih poslova, koji je postao glavnim čovjekom civilne izvršne vlasti s titulom njemačkog opunomoćenika i poslanika u Mađarskoj.¹²⁰ Preuzevši potpuni nadzor nad Mađarskom, Nijemci su preuzeli vlast i u jugoslavenskim područjima koje je Mađarska pripojila: Bačkoj, Baranji, Međimurju i Prekomurju.

Njemačka je počela ubrzano gubiti uporište na jugoistoku Europe u kolovozu 1944. godine. Slom Rumunjske, a ubrzo zatim i Bugarske naveli su namjesnika Horthyja da, unatoč protivljenju većine u kabinetu, obnovi kontakte sa savezničkim zapovjedništvom u Caserti, radi pregovora o predaji. Saveznici su mu savjetovali da se obrati sovjetskim snagama, što je i učinio, te je 11. listopada u Moskvi potpisano privremeno primirje između predstavnika Mađarske i Saveznika. Njemačka je reakcija bila munjevit. Horthy je smijenjen, a njegovu funkciju preuzeo je Ferenc Szálasi, čelnik mađarske Nacističke stranke, koja je preuzela vlast u dijelu zemlje u to vrijeme još pod njemačkim nadzorom. Potkraj prosinca u Debrecinu su političke snage koje su prešle na savezničku stranu objavile utemeljenje, uz sovjetsku potporu, vlade Narodne fronte pod vodstvom generala Bele Miklósa, u kojoj su bile zastupljene razne buržoaske političke stranke, kao i socijalisti i komunisti. Ta je vlada objavila rat Njemačkoj 30. prosinca, a nešto kasnije prihvatila je mirovne uvjete nametnute Horthyjevim predstavnicima u Moskvi.¹²¹

Nijemci su na vrijeme uočili opasnost koja na europskome jugoistoku folksdojčerima prijeti od napredovanja sovjetskih snaga, kao i od osvetoljubivih nacionalnih skupina kojima su naškodili. Evakuacija njemačke manjine iz Bačke i Baranje u Austriju i Njemačku počela je oko 1. listopada 1944. godine. Tijekom tog mjeseca iseljeno ih je više od polovice.¹²²

Do konca listopada, sovjetske, bugarske i manji kontingent jugoslavenskih snaga očistili su Bačku od njemačkih jedinica. Koncem prosinca te su udružene snage već nadzirale veći dio zapadne Mađarske, dok su sovjetske jedinice okružile Budimpeštu. Kako bi suzbili to napredovanje, Nijemci su u preostalom dijelu zapadne Mađarske okupili velike snage, te su 6. ožujka 1945.

okrenuli ofenzivu protiv sovjeta. Ta je operacija imala više ciljeva. Jedan od njih bio je poraziti sovjete na sekundarnoj fronti, što bi iziskivalo premještanje dijela sovjetskih snaga s Istočne fronte i tako olakšalo pritisak na tamošnje njemačke snage. Drugi je cilj bio osloboditi Budimpeštu i doći do Dunava radi onemogućavanja sovjetskog napredovanja prema Austriji, kako bi se osigurale zalihe nafte i boksita na zapadu Mađarske – presudno važne za njemački ratni stroj – i onemogućilo upadanje u stupicu i uništenje njemačke Vojne skupine E, koja se povlačila s Balkana, prije nego što dođe do austrijskog teritorija. No ta posljednja njemačka ofenziva u ratu, u kojoj je sudjelovalo tridesetak divizija, od toga 11 oklopnih, nije uspjela ostvariti ništa od važnijih ciljeva. Deset dana nakon njezina početka, počela je sovjetska protuofenziva. Njemačke su snage potiskivane sve dok se 4. travnja i posljednje njemačke jedinice, zajedno s mađarskim jedinicama i dalje odanima Szálasijevoj vladi, nisu morale povući s mađarskog teritorija.¹²³ Jugoslavenska područja Međimurje i Prekomurje, koja su dotada bila pripojena Mađarskoj, oslobodile su tijekom posljednjih tjedana rata bugarske jedinice.

Gubitkom teritorija u posljednjih nekoliko mjeseci 1944. Mađarska je ostala bez svih teritorijalnih dobitaka kojih se domogla u razdoblju od 1938. do 1941. godine. Tako je, umnogome, kao i u slučaju Bugarske, okončano kratkotrajno razdoblje mađarskog ekspanzionizma na račun susjednih zemalja.

Bilješke

¹ Digović, *La Dalmatie et les problemes de l'Adriatique*, str. 557.

² Ibid. Prodalmatinski talijanski fanatik, Luigi Federyoni, to je nazvao razdobljem kvazia-gonije za talijanstvo u Dalmaciji. *L'ora della Dalmazia*, str. VII.

³ Vidi primjerice izvještaj talijanskog izaslanika u Beogradu, Carla Gallija, od 19. veljače 1929. upućen Ministarstvu vanjskih poslova. Italija, Ministarstvo vanjskih poslova, *I documenti diplomatici italiani*, 7. serija, sv. 1, str. 288-290.

⁴ Digović, *La Dalmatie et les problemes de l'Adriatique*, str. 411-415. Ciano, *Diaries*, str. 432, bilješka od 24. travnja 1941.

⁵ Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, str. 70-73. Barbarić, „Talijanska politika u Dalmaciji 1941”, str. 142-147.

⁶ Dekret o formiranju Dalmatinske Gubernije: Italija, Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, *Bollettini della guerra*, str. 536-537. ili *Zbornik DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 65-69. Više odredaba koje je donijela vojna okupacijska uprava još je neko vrijeme ostalo na snazi.

⁷ Jugoslavenski opis i analizu talijanske vlasti u pripojenome dijelu Dalmacije nudi Šepić, „La politique italienne d'occupation”, str. 377-424.

⁸ Šepić, „La politique italienne d'occupation”, str. 383-389.

⁹ Micr. No. T-821, Roll 55, Frs. 984-986. i Roll 410, Fr. 330. Više o Bastianinijevu izvještaju Mussoliniju od 17. studenoga 1941. godine: Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,306-307.

- ⁹ Iskrenu i otvorenu talijansku raspravu o odnosima Italije i NDH, problemu Dalmacije i poželjnosti osvajanja BiH nudi izvještaj Marcella Zuccolina iz prosinca 1941. Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 898-909. Više o talijanskim težnjama prema BiH u izvještaju generala Piechea iz talijanske 2. armije 9. rujna 1942, Roll 347, Frs. 774-779.
- ¹⁰ A VII, fond NDH, reg. br. 1/3-7, kutija 219.
- ¹¹ Prema podacima talijanskog Ministarstva unutarnjih poslova, početkom siječnja 1942. u Italiji je živjelo 6413 Talijana rođenih u Dalmaciji: 573 u Rijeci, 1539 u Puli, 3513 u Trstu, te 788 u ostalim dijelovima te regije. Micr. No. T-586, Roll 356, Frs. 12,351-354.
- ¹² Talijanski prikaz odmazde kraj Sušaka: Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 478-523. Jugoslavenski prikaz, *Hronologija 1941-1945.*, str. 304.
Dvije talijanske žrtve partizana bili su 63-godišnji Giovanni Renzi, rezervni časnik i nekadašnji pripadnik narodne milicije, kojeg su doveli iz Italije da služi kao ravnatelj osnovne škole u Podhumu, te njegova supruga. Renzi je uoči smaknuća 16. lipnja 1942. uglavnom pokazao odvažnost, ogoljujući prsa i kličući „Viva l'Italia!” O tom događaju izvijestilo je više talijanskih novina, a vojska je prikupila pisane iskaze svjedoka o Renzijevoj hrabrosti dok je razmatrala mogućnost da mu posthumno dodijeli odličje „Medaglia d'oro”. Talijansku odmazdu vjerojatno su djelomično izazvale reakcije javnosti u Italiji.
- ¹³ Više o napadu na Primošten: *Hronologija 1941-1945.*, str. 375. Nakon toga, šibenski biskup Jerolim Mileta uputio je žestoki prosvjed guverneru Bastianiniju, te pisao kardinalu Luigiju Maglioneu, tražeći pomoć Vatikana. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 1/3, 99-101, kutija 281.
Djelomičan prikaz okrutne talijanske vladavine u Dalmaciji: Jugoslavija, Hrvatska državna komisija, *Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora*, te Despotov tekst „Odmazde talijanskih oružanih snaga”, str. 91-109.
- ¹⁴ Žurić, „Suradnja srpskih buržoaskih političara i Talijana”, str. 195-211.
- ¹⁵ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 215-218. Vidi i izvještaj generalnog konzulata NDH u Zadru od 9. srpnja 1943. godine. A VII, fond NDH, reg. br. 1/3, 138-142, kutija 281. Više o čitavome pitanju „banda antikomunista” u Branica, „Formiranje Antikomunističke dobrovoljačke milicije”, str. 87-105.
- ¹⁶ Korespondencija u vezi sa sporovima između Armellinija, Bastianinija i Roatte, Micr. No. T-821, Roll 55, Frs. 928-994. Roattina zapovijed od 6. travnja, Frs. 962-963. Više o Armellinijevoj smjeni u Zanussijevoj knjizi *Guerra e catastrofe d'Italia*, sv. 1, str. 246-248.
- ¹⁷ Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 635-636.
- ¹⁸ Vidi izvještaj generalnog konzulata NDH u Zadru od 9. srpnja 1943. A VII, fond NDH, reg. br. 1/3-138, kutija 281.
- ¹⁹ Više o tim događajima: Micr. No. T-821, Roll 403, Frs. 194-214, 269-296 i 298-325. Nuncijeva nota od 12. srpnja 1943: Roll 410, Frs. 314-315. Osobito se osvrnuo na područje između Rijeke i Senja, ali je u obzir uzeo i uvjete koji su vladali širom Dalmacije pod talijanskom vlašću. Tako je, primjerice, ustvrdio da je od ukupno oko 60.000 stanovnika tog područja njih 9416 u koncentracionim logorima. Samo u župi Jelenje talijanske su snage 12. srpnja 1942. smaknule 108 muškaraca u dobi od 18 do 45 godina, ne dopustivši im čak ni posljednju ispovijed.
- ²⁰ Prosvjedno pismo nadbiskupa Stepinca upućeno Raffaeleu Casertanu, talijanskome izaslaniku u Zagrebu, o neumjerenosti talijanske vojske u hrvatskim selima, prenosi Pattee u knjizi *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 265-266. Datum pisma nije

naveden. Nacrt izvještaja *Superslode*, Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 316-321.

²¹ Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,256-259. Prema ukazu kojim je ukinuta gubernija, većinu ovlasti kojima je dotada raspolagao guverner preuzela su trojica prefekata. No budući da su se njihove pokrajine nalazile unutar vojnih operativnih zona, *Comando Supremo* prisvojio je civilne ovlasti u tim pokrajinama, te ih prenio na zapovjednike dvaju armijskih korpusa raspoređenih u tom području. Micr. No. T-821, Roll 403, Fr. 1032. No, talijanska vlast u Dalmaciji primicala se završetku, a te formalne promjene u praksi nisu značile ništa.

²² Nazivi su izvedeni od boje glasačkih kutija koje su se tijekom glasanja 26. studenoga 1918. nalazile u Narodnoj skupštini. Budući da su neki zelenaši kasnije prihvatili Jugoslaviju, ali su zahtijevali federalni ustroj zemlje u kojoj će Crna Gora biti zasebna jedinica, nazivali su ih i federalistima.

²³ Više o uvozu hrane u Crnu Goru: Micr. No. T-501, Roll 258, Fr. 679. Više o korištenju lokalne proizvodnje za potrebe talijanskih jedinica: Micr. No. T-821, Roll 248, Frs. 6-7. Kao što potonji izvori pokazuju, od 1. srpnja 1941. do 31. ožujka 1943. Crna Gora je u Italiju izvezla tek 608,2 tone kože, 117,3 tone vune i 6,5 tona kozje dlake.

²⁴ Vidi Jaukovićev tekst „Talijanski okupatorski sistem u Crnoj Gori i na Sandžaku (1941-1943)”, str. 349-375, te Pajovićev tekst „Okupacija Crne Gore 1941”, str. 272-306.

²⁵ Mazzolinijev izvještaj u prijevodu na hrvatski, *Zbornik DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 230-234. Vidi i izvještaj Pirzija Birolija od 2. kolovoza 1941. na str. 245-253. Procjene o broju izbjeglica u Miloševićевой knjizi *Izbeglice i preseljenici*, str. 105-106.

²⁶ Trgo, *Četrdeset prva*, str. 261. B. Jovanović, *Crna Gora*, sv. 1, str. 46.

²⁷ Petrović-Njegoš, „Kako sam odbio preuzeti prijesto”, str. 33-37. Među vodećim separatistima koji su sudjelovali u radu Narodne skupštine bio je i Sekula Drlejić, ministar u vladi kralja Nikole. Više o njegovoj ulozi u Drugom svjetskom ratu, vidi Tomasevichevu knjigu *The Chetniks*, str. 209, 446-449. Više o proglasu Narodne skupštine, *Zbornik DNOR*, 3. serija, 4. knjiga, str. 389-390.

²⁸ B. Jovanović, *Crna Gora*, sv. 1, str. 257. Prema Mazzolinijevu izvještaju s konca srpnja (nakon što je opozvan i vraćen u Rim), broj pobunjenika nije premašio 5000 lako naoružanih ljudi. *Zbornik DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 233.

²⁹ Zapovijed Pirzija Birolija od 15. srpnja 1941. o gušenju crnogorskog ustanka: Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 722-725. Prijevod na srpsko-hrvatski: *Zbornik DNOR*, 3. serija, 4. knjiga, str. 392-396. Kasnije naredbe: *Zbornik DNOR*, 3. serija, 4. knjiga, str. 416-427.

³⁰ Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 99, 100. Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 682-687.

³¹ *Zbornik DNOR*, 3. serija, 4. knjiga, str. 464-467. Više o pogledima i podjelama među raznim skupinama separatista u vezi s talijanskom politikom u Crnoj Gori: Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 689-691 i Pajović, „Okupacija Crne Gore 1941”, str. 291-293.

³² *Zbornik DNOR*, 3. serija, 4. knjiga, str. 462-463.

³³ Više o tim sporazumima u Tomasevichevoj knjizi *The Chetniks*, str. 210-212. Sporazum između Đukanovića i Pirzija Birolija nalazi se u *Zborniku DNOR*, 4. serija, 4. knjiga, str. 527-530.

Pirzio Birolio bio je predložio formiranje skupine slične Nacionalističkome komitetu još 1. prosinca 1941, no talijanska vlada tada nije prihvatila njegov prijedlog. Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 750-754.

³⁴ Kratak pregled operacija sila Osovine i kolaboracionističkih snaga protiv partizana u razdoblju od rujna 1941. do lipnja 1943. nalazi se u posljednjem dijelu 9. poglavlja.

³⁵ Više o katastrofi u Pljevljima: *Hronologija 1941-1945.*, str. 172. O kasnijim partizan-

skim „lijevim skretanjima” postoji opširna literatura. Vidi, primjerice, Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori”, str. 45-113.

³⁶ *Zbornik DNOR*, 3. serija, 4. knjiga, str. 486-487.

³⁷ Micr. No. T-821, Roll 248, Fr. 28.

³⁸ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 233-234, 240.

³⁹ Micr. No. T-821, Roll 252, Fr. 319 i Roll 125, Frs. 817-819.

⁴⁰ Više o partizanskoj pobjedi nad četnicima u Tomasevichevoj knjizi *The Chetniks*, str. 242-243, 247-255. Vidi i izvještaje Informacijske službe Glavnog stožera talijanske vojske 13. i 23. svibnja 1943, u vezi s krizom nacionalističkih snaga u Crnoj Gori: Micr. No. T-821, Roll 248, Frs. 9-12. Više o njemačkome razoružavanju četnika: Micr. No. T-315, Roll 64, Frs. 630-637, a o talijanskome razoružavanju četničkih snaga: Micr. No. T-821, Roll 248, Frs. 4-5.

⁴¹ Četnički zapovjednik, major Radulović, izvijestio je 20. svibnja 1943. Mihailovića s podrčja Nikšića: „Valja nedvosmisleno shvatiti da je ovdje sve uništeno i da više nemamo jedinica za napad. Među ljudima je zavladao užasan duh kapitulacije, čak i među onim najpoznatijima. Moramo se nekako oporaviti i iznova organizirati. Partizani su u šumama i nemamo kamo otići.” Dio radioporuke koju su presreli Nijemci i izručili je Talijanima. Micr. No. T-821, Roll 356, Fr. 202.

⁴² Više o promjenama koje su proveli Talijani u izvještaju Abwehrstelle Zagreb od 7. rujna 1943: Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 183-184. Prilikom reorganizacije talijanskih oružanih snaga u proljeće 1943, XIV. korpus, kao i jedinice 9. i 11. armije (razmještene u Albaniji i Grčkoj), postali su dijelom Skupine armija Istok. VI. korpus, razmješten u južnoj Dalmaciji i Hercegovini kao dio talijanske 2. armije, kasnije je također priključen toj skupini. Izvještaj Pirzija Birolija, „Governatorato del Montenegro – luglio 1941-giugno 1943”: Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 579-602.

⁴³ Vražalić, „Okupacioni sistem u Crnoj Gori”, str. 169-208. i 457-483. Zanimljiv izvještaj Obavještajnog odsjeka talijanskog VI. korpusa od 1. srpnja 1943, koji se bavi i pitanjem četnika: Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 831-836.

⁴⁴ Generala Đukanovića, pukovnika Stanišića i njihovu pratnju partizani su uhvatili u manastiru Ostrog između 14. i 18. listopada. Tom prilikom ili su ubijeni tijekom četverodnevne opsade ili su, nakon predaje, osuđeni na smrt pred prijekim vojnim sudom. Ukupno je smaknuto 28 osoba. Partizani su imali 5 poginulih i 20 ranjenih. Vidi *Zbornik DNOR*, 3. serija, 5. knjiga, str. 280-283.

⁴⁵ Bilo je to područno zapovjedništvo (*Feldkommandantur*) br. 1040.

Poput Talijana, Nijemci su Crnu Goru smatrali državom u nastajanju. Vidi Herzogovu knjigu *Besatzungsverwaltung*, str. 52-53, 77.

⁴⁶ Bila je to skupina crnogorskih političara oformljena tijekom posljednjeg mjeseca talijanske vladavine. Vidi Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 183-184. Više o sastanku 14. rujna 1943: Frs. 194-197.

⁴⁷ Više o prijekoru koji je general Keiper uputio vijeću u njegovu pismu od 3. studenoga 1943. Ljubi Vuksanoviću, predsjedniku vijeća: Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 700-701. O uvozu hrane: Frs. 679, 690.

⁴⁸ General Đukanović i pukovnik Stanišić ubijeni su u listopadu 1943, dok je major Dordje Lašić, još jedan vodeći četnički zapovjednik, poginuo u savezničkom zračnome napadu na Podgoricu (kasnije Titograd). Ostavši bez vodstva, preostali četnici u Crnoj Gori posve su izgubili nadzor nad tim područjem.

⁴⁹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 348-351.

⁵⁰ Više o njemačkome prikazu okupacije Crne Gore u izvještaju iz travnja 1945. pod naslovom „Završni izvještaj o vojnoj upravi u Crnoj Gori”: Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 673-702.

⁵¹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 446-449.

⁵² Više o podacima o stanovništvu iz 1938. u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 16-17. Više o uvjetima u toj regiji tijekom međuratnog razdoblja u Hadrijevu tekstu „Kosovo i Metohija u vreme Kraljevine Jugoslavije”, str. 51-84.

⁵³ Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1053-1056.

⁵⁴ Pregled talijansko-albanske, a potom njemačke vlasti na Kosovu nudi Hadri u knjizi *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 89-144. Prikaz talijansko-albanske i kasnije njemačke vlasti u zapadnoj Makedoniji nudi Todorovski u tekstu „Okupacija zapadne Makedonije”, str. 25-39.

Karta koja prikazuje podjelu Kosova 1941. nalazi se u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 92.

⁵⁵ Jacomoni di San Savino, *La politica dell'Italia in Albania*, str. 279-280. Do talijanske okupacije Albanije, 7-8. travnja 1939, Jacomoni je bio talijanski izaslanik u Tirani. Od okupacije do 20. ožujka 1943. bio je talijanski potkralj u Albaniji. Na toj dužnosti zamijenio ga je general Alberto Pariani, bivši talijanski vojni ataše i vojni savjetnik u Albaniji.

⁵⁶ Više o talijanskoj upravi u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 98-99. Više o albanskom stanovništvu u Skendijevoj knjizi *Albania*, str. 48-51.

⁵⁷ U tom je smislu najkarakterističnija poruka Visokog zapovjedništva njemačke vojske (OKH) zapovjednicima njemačke 2. i 12. armije na terenu u Jugoslaviji od 20. svibnja 1941: „Prema poruci Ministarstva vanjskih poslova (od 14. svibnja), osobito je važno pobrinuti se za to da talijanske jedinice ne dođu u područje Mitrovice istočno od sadašnje demarkacijske linije (zbog rudnika olova i cinka u tom području), kao ni u područje masiva Ljuboten sjeverozapadno od Skoplja (zbog rudnika kromne rudače u tom području)”. Vidi Micr. No. T-78, Roll 329, Frs. 6,285,668-747 i 6,285,778-782. Navod je iz Frs. 6,285,779.

⁵⁸ Vidi niz dokumenata njemačkog Ministarstva vanjskih poslova nastalih u studenome 1941. i siječnju 1942: Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,757-764, a osobito memorandum od 11. studenoga 1941. u kojem je Benzler, izaslanik Ministarstva pri vojnom zapovjedništvu Srbije, točku po točku odgovorio na pitanja i teme koje su Talijani potezali u vezi s Kosovom. Vidi i Micr. No. T-120, Roll 2415, Frs. E221,621-623 i Micr. No. T-501, Roll 352, Frs. 542-547, 566, 749.

⁵⁹ Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 105-117. Vidi i izvještaj britanskog veleposlanika u Beogradu od 27. travnja 1945, u kojem se osvrće na događaje na Kosovu tijekom čitavog rata: F. O. 371/48090, R 8181/237/90.

⁶⁰ Todorovski, „Okupacija zapadne Makedonije”, str. 32-34.

⁶¹ Skendi, *Albania*, str. 19-22. Dedijer, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939-1948.)*, str. 7-110. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 263-272. i 282-284.

⁶² Procjene *Comanda Suprema* o broju talijanskih vojnika u Albaniji: Micr. No. T-821, Roll 252, Frs. 72-73. Jugoslavenske procjene o broju talijanskih vojnika na Kosovu u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 105. Više o talijanskoj nazočnosti na zapadu Makedonije piše Todorovski u tekstu „Okupacija zapadne Makedonije”, str. 25.

⁶³ Kosovari se spominju u mnogim dokumentima i sekundarnim izvorima, no nigdje nisam naišao na sustavno istraživanje o njima. Ipak, usp. Hadrijevu knjigu *Narodnooslobodi-*

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

lački pokret na Kosovu, str. 105, a osobito F. O. 371/48090, R 8181/237/90.

⁶⁴ Avramovski, „Treći Reich i ‘Velika Albanija’”, str. 130-133. Kratak prikaz iz pera čovjeka koji je u velikoj mjeri bio odgovoran za oblikovanje njemačke politike u Albaniji nalazi se u Neubacherovoj knjizi *Sonderauftrag Südost, 1940-1945*, str. 105-121.

⁶⁵ Mitrovski, „Neki aspekti nemačke politike na Balkanu”, str. 135-141.

⁶⁶ Avramovski, „Treći Reich i ‘Velika Albanija’”, str. 135-137, 164-165.

⁶⁷ Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2,601,478-479.

⁶⁸ Takvo je stanje jasno prepoznao i predsjednik Namjesničkog vijeća Albanije. Vidi izvještaj Hermana Neubachera, posebnog izaslanika u jugoistočnoj Europi, ministru vanjskih poslova von Ribbentropu od 29. siječnja 1944. Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,807-809.

⁶⁹ Prvi prizrenska liga utemeljena je 1878. nakon zaključenja neuspjelog Sporazuma iz San Stefana (Yesilköya) između Rusije i Osmanskog Carstva, radi zaštite albanskih interesa od slavenskih naroda na Balkanu. Osmanlije su je dokinuli 1881. godine. Skendi, *Albania*, str. 7-9. Druga prizrenska liga osnovana je u rujnu 1943, nakon kapitulacije Italije. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 306-310. Prijedlog Lige Hitleru: Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2,601,486-488.

⁷⁰ Početkom travnja 1944. Nijemci i dio pripadnika albanske vlade smatrali su da te godine na albanskome području za Waffen SS mogu unovačiti 50.000 ljudi. Micr. No. T-120, Roll 5783, Fr. H298,869. Više o stvarnoj snazi divizije u Hadrijevoj knjizi *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 294-297 i tekstu Avramovskog „Treći Reich i ‘Velika Albanija’”, str. 156-164.

⁷¹ Više o nastanku SS divizije Skenderbeg Micr. No. T-311, Roll 186, Frs. 915-918. Pojediniosti o njezinoj sudbini plod su poslijeratnog ispitivanja njemačkog policajca čija je jedinica priključena toj skupini odmah nakon njezina nastanka i koja je u njezinu sastavu ostala do raspuštanja. A VII, fond Nijemci, reg. br. 55/6, kutija 9.

⁷² Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 309-310. Micr. No. T-311, Roll 189, Fr. 1201.

⁷³ Micr. No. T-120, Roll 1757, Frs. E025,389-390. Neubacher, *Sonderauftrag Südost, 1940-1945*, str. 119. Nakon toga ime Xhafera Deve prvi sam put vidio u osmrtnici u svojim lokalnim novinama, *The Palo Alto Times*, 27. svibnja 1978. Deve je bio umirovljeni zamjenik nadzornika interne poštanske službe na sveučilištu Stanford, gdje je radio od 1959. do 1971. U osmrtnici je pisalo da je bio i predsjednik Druge prizrenske lige, te više od trideset godina vođa albanskih političkih iseljenika.

⁷⁴ F. O. 371/48090, R 8181/237/90.

⁷⁵ Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 310-313. F. O. 371/48090, R 8181/237/90.

⁷⁶ *Oslobodilački rat*, 2. izd., sv. 2, str. 372-377. *Hronologija 1941-1945*, str. 1015.

⁷⁷ F. O. 371/48090, R 8181/237/90. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu*, str. 387-390. Prema brzojavi ambasadora Stevensona britanskome Ministarstvu vanjskih poslova od 29. ožujka 1945, Nijemci su sredinom ožujka u to područje padobranima spustili kosovske agente i skupinu od 60 ljudi, da partizanima izazovu što više nevolja. F. O. 371/48090, R 5950/237/90.

⁷⁸ Apostolski, „Istorijski razvoj na makedonskiot narod”, str. 26-38.

Dellin, *Bulgaria*, str. 182-185. Doklešić, *Kroz historiju Makedonije*, str. 92-204. Smilevski, „Makedonskoto nacionalno prašanje”, str. 81-118, str. 81-118. Taškovski, *Radanjeto na makedonskata nacija*.

⁷⁰ *Vojna enciklopedija*, 2. izd., sv. 1, str. 449-458. Dva balkanska rata vodila su se uz neuobičajenu brutalnost svih zaraćenih strana. Međunarodna komisija koja je za Carnegievu Zakladu za međunarodni mir istraživala njihovo podrijetlo i držanje kritizirala je sve strane, a osobito Grčku i Srbiju. Vidi Carnegie Endowment for International Peace, *Report*, osobito str. 21-70 i 148-207.

⁷¹ Dellin, *Bulgaria*, str. 19. Više o argumentaciji bugarskih i srpskih znanstvenika kojom su za vrijeme i neposredno nakon Prvoga svjetskog rata podupirali pretenzije svojih zemalja prema Makedoniji, vidi primjerice Ischirkov, *Les confins occidentaux des terres bulgares* i Georgevitch, *La Macedoine*.

⁷² Na temelju tabličnog prikaza u Čulinovićevoj knjizi *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, nasuprot 312. str.

⁷³ Apostolov, „Manifestacije makedonske nacionalne individualnosti”, str. 71-88. Prva zbirka pjesama makedonskog pjesnika na makedonskome jeziku, na istočnom narječju koje se govori u blizini bugarske granice, objavljena je potkraj međuratnog razdoblja. Zvala se *Beli mugri* (Bijele zore), a autor je bio Kočo Racin. Zbirka je objavljena 1939. u Samoboru, u blizini Zagreba. Nakon rata, Makedonci su za književni jezik odabrali narječje najzapadnijih krajeva Makedonije, tj. područja najudaljenijih od bugarskog teritorija.

⁷⁴ Micr. No. T-311, Roll 196, Fr. 227.

⁷⁵ Mihailov, *Spomeni*, sv. 4, str. 627, 727.

⁷⁶ Dellin, *Bulgaria*, str. 21.

⁷⁷ Više o Draganovljevoj izjavi u Hillgruberovoj knjizi *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 1, str. 387-388. Više o Filovljevim tvrdnjama u istoj knjizi, sv. 1, str. 424. Vidi i memorandum ravnatelja Političkog odjela njemačkog Ministarstva vanjskih poslova o razgovoru s izaslanikom Draganovim 10. prosinca 1940, u kojem je ovaj spomenuo milijun Bugara u Makedoniji i pola milijuna makedonskih izbjeglica u Bugarskoj. *DGFP*, sv. 11, str. 833-835.

⁷⁸ Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 1, str. 501-502.

⁷⁹ Više o sporazumu od 24. travnja 1941. u Valevljevoj knjizi *Bolgarskij narod v borbe protiv fašizma*, str. 290-292. Dana 27. travnja sporazum je proširen tako da je obuhvatio i zapadnu Trakiju pod bugarskom okupacijom.

Bugarska je prestala s traženim isplatama Nijemcima u lipnju ili srpnju 1944. Micr. No. T-501, Roll 258, Fr. 736.

Bugarska grada o vladavini na području Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata iznimno je oskudna. U Beogradu sam doznao da su i učestali jugoslavenski pokušaji da dođu do pristupa bugarskoj dokumentaciji iz vremena rata bili neuspješni, budući da su Bugari tvrdili kako bi njihova objava opteretila bugarsko-jugoslavenske dokaze. Stekao sam dojam da su Bugari odlučili objaviti što manje o povijesti svoje vlasti i oružanih snaga u razdoblju od ožujka 1941. do 2. rujna 1944 – kad su bili na strani sila Osovine – te se koncentrirati gotovo isključivo na politiku i dosege vlade Domovinske fronte i KP Bugarske tijekom posljednjih osam mjeseci rata, kad su pripomogli Hitlerovu porazu.

Prema riječima jednog nepristranog autora: „Bugarska historiografija nije osobito korisna kad je riječ o ratnome razdoblju. Kako je Bugarska nakon 1943. izgubila u sukobu s Titom, bugarski izvori otada se uglavnom bave polemikama. U bavljenju ratnim godinama u najvećoj se mjeri oslanjamo na jugoslavenske izvore.” Oren, *Bulgarian Communism*, str. 189.

Dio jugoslavenskih radova koji se u općenitijem smislu bave bugarskom vlašću na ju-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

goslavenskome području tijekom Drugoga svjetskog rata: Mojsov, *Bugarska radnička partija (komunista)*, str. 52-87; *Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji 1941-1944.*, str. 5-32; Apostolski, Hristov i Terzioski, „Položaj okupirane Makedonije”, str. 303-348; *Historija makedonskog naroda*, sv. 3, str. 253-273; Kulići, *Bugarska okupacija, 1941-1944.*, sv. 1; Mitrovski, Glišić i Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji, 1941-1945.*

Osim Orenove knjige *Bulgarian Communism*, str. 166-200, druga djela objavljena izvan Jugoslavije su Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Politics*, str. 76-101 i Miller, *Bulgaria During the Second World War*, str. 122-134.

⁸⁹ Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 602-605; *Historija makedonskog naroda*, sv. 3, str. 259.

⁹⁰ *Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji*, str. 5-7.

⁹¹ Popović, „Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941-1944)”, 1952, br. 3, str. 23-26.

⁹² Više o njemačkom nadgledanju bugarskih snaga za zaštitu zračnih luka i željezničkih pruga: A VII, *Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji*, str. 7. Više o njemačkome nadzoru nad rudnicima kromne rudače na bugarskom teritoriju: *DGFP*, sv. 12, str. 623-624, 639-640.

⁹³ Todorovski, „Odnosi između Italije i Bugarske”, str. 77-97, osobito 90-91. Kljaković, „Talijsko-bugarski sukob oko Makedonije 1941”, str. 159-174. Toškowa, „Vanjskopolitički položaj Bugarske”, str. 34-38. Ta mala promjena granice dogovorena je u studenome 1942, a na snagu je stupila u ožujku 1943. Micr. No. T-501, Roll 352, Fr. 749.

⁹⁴ *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, sv. 7, *Makedonija*, str. 173-174, 232-236.

⁹⁵ Vidi, primjerice, izvještaj vojnog atašea u NDH od 21. listopada 1941, u kojem prenosi informacije Nijemca koji je imao poslovne interese u Skoplju, A VII, fond NDH, reg. br. 38/5-3, kutija 239. Slični stavovi dio su izvještaja od 28. rujna 1943. bivšeg austrougarskog i jugoslavenskog časnika koji je dobro poznao Makedoniju, a kojeg su Nijemci koristili kao osobu od povjerenja. Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 203-207.

⁹⁶ Terzioski, *Denacionalizatorska dejnost*, str. 21-59, 145-228.

⁹⁷ Apostolski, Hristov i Terzioski, „Položaj okupirane Makedonije”, str. 348. Izbjeglice i osobe protjerane iz dijelova Makedonije i Kosova koje su pripojile Bugarska i Albanija prerasle su u velik problem njemačkih okupacijskih vlasti u Srbiji, no one ipak ništa nisu poduzele da odgovornost za njih prisilno prebace na Bugare i Albance. Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 1005-1007.

⁹⁸ O tim pitanjima više riječi bit će u svesku posvećenom partizanima. Vidi *Zbornik DNOR*, 2. serija, 2. knjiga, str. 335.

⁹⁹ Više o poteškoćama u partizanskim redovima i djelovanju u Makedoniji u pismu Svetozara Vukmanovića Tempa, izaslanika CK KPJ u Makedoniji, od 28. veljače 1943, svim članovima stranke i organizacijama u Makedoniji u izdanju *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, sv. 7, *Makedonija*, str. 204-211.

Više o neuspješnoj organizaciji i djelovanju Mihailovićevih četničkih jedinica u Makedoniji, od kojih je nekoliko kasnije prešlo u partizanske redove, u Colićevu tekstu, „Četničke vojne formacije u Makedoniji, 1942-1944”, str. 145-167, osobito str. 153-165.

¹⁰⁰ Dellin, *Bugarska*, str. 114-120. Oren, *Bulgarian Communism*, str. 244-258. Miller, *Bulgaria During the Second World War*, str. 204-216.

¹⁰¹ Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 224 i 227-234. Izvještaj njemačkih obavještajaca o Mihailovu od 12. prosinca 1943. (Fr. 227) navodi da se „Mihailovljeva važnost u Bugarskoj

i Makedoniji znatno umanjila. Održava kontakte samo s bivšim bliskim suradnicima, budući da je još prije nekog vremena posve ostao bez utjecaja kod širokih makedonskih masa, uglavnom zbog komunista. Sada još ima utjecaj tek na nekoliko čvrsto ujedinjenih makedonskih mjesta u sjevernoj Grčkoj, te na male makedonske skupine u Staroj Bugarskoj”.

¹⁰² Više o prijedlogu za proglašenje nove makedonske države: Toskowa, *Bulgaria i Tretiat Raih (1941-1944)*, str. 214. Više o Mihailovljevu zaključku o beznađnosti situacije: Micr. No. T-120, Roll 1757, Frs. E025,194-195.

¹⁰³ Mitrovski, „Operacije protiv nemačke Grupe armija ‘E’ i oslobođenje Makedonije”, str. 73-86.

¹⁰⁴ Više o objavi i pojedinostima sporazuma od 5. listopada 1944: A VII, *Pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji*, str. 141-142. Više o poteškoćama u Makedoniji u studenome 1944. prema izvještajima njemačkih obavještajnih izvora Micr. No. T-311, Roll 189, Frs. 1298 i 1301.

¹⁰⁵ Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 1, str. 498-501. Nema sumnje da je Hitler pritom mislio samo na sjeverozapadnu Hrvatsku i Slavoniju.

¹⁰⁶ Ibid., str. 514-518, osobito str. 517. i *DGFP*, sv. 12, str. 403-404.

¹⁰⁷ Micr. No. 679, Roll 2, Fr. 297.

¹⁰⁸ Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,862-864.

¹⁰⁹ Golubović, „Racije januara 1942. u južnoj Bačkoj”, str. 165, donosi jugoslavenske procjene. Izvještaji folksdojčera Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,852-889.

¹¹⁰ Više o mađarskoj okupaciji jugoslavenskih područja, a osobito Bačke i Baranje, u tekstovima Mirnić „Mađarski okupacijski režim u Jugoslaviji”, Atanacković, *Vojvodina u borbi, 1941-1945*, str. 7-22, idem, „Okupacija Vojvodine” i vrlo kritičkome osvrtu na Atanackovićev članak iz pera Josipa Mirnića u časopisu u kojem je i objavljen, *Vojnoistorijski glasnik*, 1965, br. 3, str. 57-70. Vidi i Horthy, *Confidential Papers*, str. 187-194. Više o mađarskome zakonu od 27. prosinca 1941. o pripojenju Bačke, Baranje, Međimurja i Prekomurja u Lemkinovoj knjizi *Axis Rule in Occupied Europe*, str. 631-633.

Više o podacima iz popisa stanovništva provedenog 1931: *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 11E.

¹¹¹ *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 77E.

¹¹² Lebl, A., „Agrarna politika mađarskog okupatora”, str. 198, 205, 209.

¹¹³ Mirnić, „Mađarski okupacijski režim u Jugoslaviji”, str. 436-442, 459-466.

¹¹⁴ Više o mađarskim gospodarskim ustupcima u *DGFP*, sv. 13, str. 319-321. Karta na kojoj se vide područja koja je Mađarska stekla između 1938. i 1941. nalazi se u Helmreichovoj knjizi *Hungary*, str. 15. Više o načinu na koji je Mađarska uvučena u rat s Rusijom, zahvaljujući napadu neidentificiranih, ali vjerojatno njemačkih zrakoplova, na pogranični grad Košice (Kassa) 26. lipnja 1941, te o snazi i gubicima mađarske 2. armije, upućene na rusku frontu u Gosztonyjevoj knjizi *Hitlers fremde Heere*, str. 120-123, 213, 343-344, 433-434.

¹¹⁵ Horthy, *Confidential Papers*, str. 367.

¹¹⁶ Osim već navedenih izvještaja s terena u Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,853-889, vidi i bilješke sa sastanka Hitlera i mađarskog izaslanika Sztójay od 19. travnja 1941. u Hillgruberovoj knjizi *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 1, str. 527.

¹¹⁷ *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 57E, 68E-72E. Vidi i Mirnić, „Mađarski okupacijski režim u Jugoslaviji”, str. 468-469.

¹¹⁸ Mirnić, „Mađarski okupacijski režim u Jugoslaviji”, str. 459. Golubović, „Racije januara 1942. u južnoj Bačkoj”, str. 170-190. Vidi i izvještaje nekih predstavnika folksdojčera u Bačkoj, Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,615-620.

¹¹⁹ Atanacković, „Okupacija Vojvodine”, str. 35-36.

¹²⁰ *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 1, str. 177-249. Jedna od posljedica njemačke vlasti u Mađarskoj bila je i deportacija u logore smrti oko 300.000 mađarskih Židova s područja koje je Mađarska zauzimala prije 1940. godine. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry*, osobito str. 971.

¹²¹ Gosztony, *Hitlers fremde Heere*, str. 428-434.

¹²² *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 87E-88E.

¹²³ *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1151-1225. Gosztony, *Endkampf an der Donau, 1944-45*, str. 214-246.